

ANGYAL DÁVID

AZ IFJÚ

FERENC JÓZSEF

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KIADÁSA

Tanuló évek.

Miksa József, az első bajor király udvarában s általában Münchenben nem nagy örömmel fogadták azt a hírt, hogy I. Ferenc császárnak második fia, Ferenc Károly főherceg nőül fogja venni a bajor királyleányt, Zsófiát, akit szépszájú nénéi és húgai köre «koronájának» nevezgettek. Ferenc Károlyról ugyanis az a hír volt elterjedve, hogy szellemileg alacsony értékű és külseje nem kellemes. Zsófia állítólag sírva könyörgött szüleinek, hogy múljék el tőle a keserű pohár. De a válasz az lett volna, hogy a házasságot a bécsi kongresszus határozta el s így azt meg kell kötni.

A házasságot valóban I. Ferenc kívánta, mivel ismerte negyedik nejének, a bajor Karolinának húgát s úgy hitte, hogy jobb feleséget nem választhat fiának, aki éppúgy szót fogadott mindenben apjának, mint ahogy később mindenben szót fogadott nejének. Midőn 1824 júniusában meglátogatta menyasszonyát a bajor udvarban, Zsófia örömmel vette észre, hogy vőlegénye többet ért hírénel. A tizenkilencéves leány s a huszonkétéves ifjú megbarátkoztak s könnyekben kitörő érzékenységgel fogadkoztak, hogy egymást boldogítani fogják.¹

¹ Redwitz, Marie Freun von: Hofchronik 1888-1921. München 1924. 25. 1. Thiersch, Heinrich: Biographie Friedrich Thiersch's. Leipzig 1866. I. k. 274.1. Ferenc Károly levelei apjához 1824 júniusából és július 21. Bécsi állami levéltár. (A továbbiakban így rövidítve: B. Á. L.) Familien Korrespondenz. Fase. 311. Konv. 2.

Ferenc Károly jóltermett, egészséges tüdejű és szívű, noha igen érzékeny szervezetű férfiú volt. Vonásai nem hatottak kellemetlenül, csak tompán egykedvű nézése, mely évek múltán bambává lett, bántotta a szemlélőt. Sokszor oly értelmesen s annyi érdeklődéssel beszélt állami ügyekről, hogy a dinasztianak előkelő szellemű hívei méltánylással nyilatkoztak a főhercegről. Azonban a problémák lényegét nem értette meg, az igazi szellemi munkától húzódozott. Miklós cár jellemezte legjobban Ferenc Károly szellemi állapotát. A cár 1835-ben beszélt vele, amikor a főherceg 33. évében járt. Ez a fiatalember – mondotta a cár – olyan, mintha fejlődése megakadt volna. Ha 18 évesnek mondhatnám, nagy reményeket fűznék jövőjéhez. De kétségbeejtő, hogy már harminc éves is elmúlt.

Az örökké ifjú szellemű trónörökös szenvedélyesen szerette a színházat. A bécsi éle azt terjesztette róla, hogy az állam veszedelmes válságai idején is csak a külvárosi színházak érdekelték. Az élces bírálat már annyiban is nagyított, hogy csak a külvárosi színházak páholyaiban vette észre Ferenc Károlyt, aki a magas színvonalú Burgszínházat is szenvedélyesen látogatta. Hetvenegyéves korában látta itt Grillparzer egy drámájának első előadását, de mikor páholyába fölment, megbotlott a lépcsőn s noha térdén a sérülés miatt égető fájdalmat érzett, az előadás végéig ottmaradt a színházban. Ez igazán bécsies szenvedélyben szellemi érdeklődésének köre ki volt merítve.

Mindamellettszerencsétlen bátyjához mérve méltósággal viselhetette volna az uralkodás terhét és díszét. Jól mondja Kübeck, hogy amidőn Ferenc Károlyt mellőzve, Ferdinándot ültették a trónra, a legitimizmus elvének e balgatagul következetes tiszteletben tartásával magát az elvet sértették meg igen veszedelmes módon. Ferenc Károly beérte volna a neki juttatott aránylag szerény hatáskörrel. De nejét az arany középszer örömei nem vonzották s így Ferenc Károly nagyravágyó lett, igazi erőly, igazi szenvedély és tehetség nélkül. Kényes helyzetekbe sodródott és kétszínűnek látszott, mivel jóindulatát;

vagy támadó szándékát nem bírta leplezni diplomáciai simasággal. Tekintélye megsemmisült a felsőbb körökben már évekkal a forradalmi vihar előtt, mely azután gyöngeséget igen éles világításban tüntette fel.¹ Egy szellemes grófné, a női kedély kitűnő megfigyelője, Ferenc Károly nejéről csodálattal beszélve megjegyzi, hogy Zsófia férjén nehéz volt felfedezni azt, ami nejének vonzalmát megérdemelte volna.² De Zsófia lelkében, mint egy másik jeles író nő hiteles családi hagyományok alapján írja, életfel fogásának józansága mellett nagy kötelességérzet és bátor áldozatkészség fejlődtek ki. Mikor lakodalmi útjára indulva elbúcsúzott az öveitől, mosolyogva mondotta: elhatároztam, hogy boldog leszek és leszek is boldog.³

Az első bajor király, Miksa József leányait úgy nevelték, hogy romantikus képzelődés ne zaklathassa lelki nyugalmu kat. Vigyáztak olvasmányaikra. Nem akarták, hogy a királyleányokban az ideálokért oly rajongás fejlődjék ki, mely engedetlenségre csábítaná őket, ha szüleik férjüket választanak számukra.⁴

Miksa Józsefnek második feleségétől született öt leányát Thiersch Frigyes, a nagy filológus, kit praceptor Bavariae-nek is neveztek, tanította gyermekkoruktól házasságukig. Tehát klasszikus tanításban volt részük. Thiersch Homerost olvastatta velük jó német fordításban s azután továbbkalauzolta őket Virgiliuson át az újkor nagy költőinek alkotásaihoz. A tanítványok, de különösen Zsófia lelkesen és megértéssel hallgatták Thiersch előadásait. Verstani feladatokat is kaptak, leírták például a nymphenburgi parkot hexameterekben.

¹ Schütter, H.: Aus Oesterreichs Vormärz. IV. 118., 119.1. – Hausarchiv, Familien Akten Kart. 182. Bielke orvosi véleménye. (B. Á. L.) – Henry Solvins, belga ügyvivő jelentése 1848 július 19. (Brüsszeli Külügyi Levéltár.) – Kübeck: Tagebücher: I. k. 2. rész, 679, 684, 699/700, 719.1. – Arneth: Wessenberg. II. 184. I. Metternich: Nachgelassene Papiere. VI. k. 223. 1. – Srbik: Metternich. II. 7, 138. 1.

² Thürheim, L.: Mein Leben IV. 73. 1.

³ Redwitz i. m. 25. 1.

⁴ U. a. 23. 1.

A klasszikus szellemű tanítás antiromantikus hatását még erősítette az a körülmény, hogy Zsófia protestáns és liberális környezetben nevelkedett. Édesanyja, a badeni Karolina protestáns volt, Thiersch is e felekezethez tartozott. Schmidtnek, a badeni Karolina udvari papjának, a müncheniek nem akartak szállást adni, mivel attól tartottak, hogy Isten büntető nyíla lesújt arra a gazdára, aki eretneket fogad hajlékába. A király erre kijelentette, hogy ő ad szállást Schmidtnek a királyi palotában. Ez a király kihívta VII. Pius rosszalását, mivel eltúrte a protestánsokat, elnézte Schmidtnek a vegyes házasságok megáldását és mivel eltörölt kolostorokat és jószágait elkobozta. Tizenhároméves volt Zsófia hercegnő, mikor apja 1818-ban a rendek küldöttségét e szavakkal fogadta: Az a nap, melyen a rendi gyűlés kamaráit megnyitom, életem legboldogabb napja lesz, azután már nyugodtan halok meg. A király örömeiben felolvasta leányainak a trónbeszédet, mielőtt azzal a rendi gyűlést megnyitotta.

Thierschnek jó barátja volt a tudós Jacobs Frigyes, a szintén protestáns filológus és novellaíró. Thiersch örömmel jelentette barátjának, hogy egyik novellás könyvét Zsófia a saját vallomása szerint a legmohóbb érdeklődéssel olvasta. Pedig Jacobs novelláiban – mint maga írja – «különböző felekezetű embereket hoz össze, akiket az istentisztelet különböző formái elválasztanak, de a valódi és mély jámborság által, mely magva minden vallássosságnak, felekezeti érzésük kára nélkül szép és nemes szeretetben kapcsolhatnak egybe».¹ Jacobsnak ez alapeszméje mélyen vésődött az élénkszellemű ifjú hercegnő lelkébe. Szóval Zsófiát nevelése elzárta a romantikus képzelődés veszélyeitől, vallásos felfogása pedig oly írónak szellemétől volt áthatva, aki a XVIII. század racionalizmusából kiindulva a felekezeteken felülemelkedő jámborság erkölcsi értékét hirdette. Már pedig a Ferenc József életé-

¹ Kobell, Luise von: Unter den vier ersten Königen Bayerns. München 1894. 98, 99. 1. – Thiersch i. m. 65. és kk. 181, 274. 1. – Jacobs, Friedrich: Vermischte Schriften. VII. k. Personalien. Leipzig. 1840. 158, 509. 1.

vel foglalkozó írók Zsófia életének rajzában nem mulasztják el megemlíteni, hogy Münchenben leánykorában Goerres romantikus katolicizmusának hatását érezte.¹

Zsófiát bizonyára jó katolikusnak nevelték Münchenben, de Goerres hatása nem volt észrevehető vallásosságán, amikor Bécsben Ferenc Károly neje lett. Nem volt észrevehető még 1839-ben sem, amikor Goerres Athanasiusának megjelenése után a vegyesházasságokból származó gyermekek felekezete miatt kitört a harc Közép-Európában, a katolikus egyházi felfogás védői és a felekezeteket békíteni törekvő állami felfogás közt. Zsófia főhercegné nem a kölni és a poseni érsekek pártjához csatlakozott, nem Goerres nyomdokain járt, hanem a szülői ház hagyományához híven rábeszélte a II. Ferdinánd valláspolitikai hagyományaihoz visszakívánczó, de önállótlan férjét, hogy vegye rá a kormányt a liberális felfogás védelmére. A főhercegné befolyásának köszönhető az 1839 április 30-i kormányrendelet, mely a magyar püspököket arra inti, hogy a vegyesházasságok kérdésében tartsák tiszteletben az 1791: 26. t.-c.-et, azaz ne akadályozzák meg a vegyesházasságokat, megnyugodván abban, hogy a protestáns apák fiai a protestáns hitben neveltessenek.²

A főhercegné maga vallotta, hogy csak Ausztriában lett teljessé lelkében a valódi katolikus érzület.³ A 40-es

¹ Lorenz, Ottokar: Staatsmänner und Geschichtsschreiber des XIX. Jahrhunderts. Berlin 1896. 103.1. – Redlich, Joseph: Kaiser Franz Joseph v. Oesterreich. 1928. 27. 1. – Srbik: Metternich. II. 232. 1. – Friedjung: Oesterreich von 1848-1860. I. 104. 1. többé-kevésbé egyeznek a Goerres hatás kiemelésében. Úgy látszik, Lorenz után indulnak.

² A rendeletet l. Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. 3. kiadás. II. k. Budapest 1886. 108.1. – Zsófia pártfoglalásáról Stern, Alfred: Geschichte Europa's von 1830 – 1848. II. k. 2. kiadás. Stuttgart und Berlin 1924. 440. 1. – Ferenc Károly egyházpolitikai irányáról Kübeck: Tagebücher. I. k. 2. rész. 775. lap.

³ «Hier in Oesterreich nach Ihrem eigenen Bekenntnisse erst vollends mit der wahrhaft katholischen Gesinnung erfüllt». (Gottfried Marschall: Erzherzogin Sophie in Ihrem Leben und Wirken. Trauerrede. Wien 1872).

évek eseményei bizonyára fokozták katolikus érzelmeinek hevességét s ekkor történhetett az, hogy egyes jozefinus hajlamú főhercegek gúnyolták átérzett, szerintük «új-szerű katolicizmusát».¹ Vallásos érzéséből erőt merített egy nagy csalódás keserűségének elviselésére. I. Ferenc halála után az Ő férje mellőzésével a szellemileg és testi- leg beteg elsőszülött örökölte a trónt. A büszke főhercegnő nem bírta megbocsátani Metternichnek, hogy feláldozta a monarchiát egy lehetetlen fikció kedvéért.² A kedvetlen hangulat, mely a bécsi előkelő körökben elterjedt az el- öregedett Metternich ellen, a Zsófia érzelmeihez való al- kalmazkodás által erősödött.⁸

Bizonyos tekintetben igaznak kell elismernünk azt a megállapítást, hogy Zsófia liberalizmusának híre a Metter- nich-hel való ellentétből magyarázható.⁴ De ez csak rész- ben igaz, mert Zsófia Metternichhez mérve liberálisnak volt nevezhető a március előtti időben. A rendi alkotmá- nyos jogok gyarapítása Miksa király leányának kívánatos rendszabály volt. Apjától örökölte a rendi alkotmány formáinak kedvelését. 1848 februárjában, mikor az udvar- ban Ő volt az egyetlen, aki a közelgő vést sejtette, fáj- dalmas aggodalmaiban a rendi alkotmányos reform által szerette volna a katasztrófát megelőzni. Naponként ka- pott akkor névtelen leveleket, melyek cselekvésre bátorí- tották, hűséget és szeretetet ígérve neki, mert általánosan hitték, hogy a haladók pártja felé hajlik. Ebben a közhit nem is csalódott, a főhercegnő valóban kérlelte a közömbös Lajos főherceget a cselekvésre s mikor ezúton nem boldo- gult, a februári francia forradalom után férje megjelent az iparegyletnek azon március 6-i gyűlésén, mely felirat- ban kívánta a kormánytól, hogy szorosán csatlakozzék a rendekhez és a polgársághoz, ami válasz volt Metter- nichnek ama felszólítására, hogy szemben a francia ese-

¹ Ezt Lorenz említi, de az ő előadása szerint a főhercegek a Bajorországból hozott Goerres-féle katolicizmust gúnyolták.

² Schütter: Aus Oesterreins Vormärz. IV. 119. 1.

³ Srbik: Metternich. II. 261. 1.

⁴ Redlich: Kaiser Franz Joseph von Oesterreich. 1928.27.1.

ményekkel, az alattvalók szorosan csatlakozzanak a kormányhoz. Ferenc Károly helyeselte a Metternich-ellenes feliratot, mivel neje felfogását jól ismerte. De Zsófia nem akart forradalmat. Neki oly alkotmányos kormányzat kellett, mely az uralkodó akarata érvényesítésének tág teret nyit.¹ Metternich bukását nem sajnálta, de a forradalom sértette érzéseit s aggodalmait is növelte. Megbékült volna a márciusi vívmányokkal, melyek neki és férjének népszerűséget is szereztek. De a májusi bécsi forradalom elől az udvar az ő kívánságára menekült Innsbruckba s midőn Innsbruckban alkalma volt fogadni a népszuverenitást követelő, de még mindig naivul monarchikus érzésű bécsieket, az apjától örökölt katonás hangon érezte haragját az ámuló demokratákkal. A bécsi közbiztonsági bizottság küldötteinek ez a fogadtatása 1848 júniusában Zsófia liberalizmusának hírnevét örökre eltemette. A június előtt még a magyar jurátusok közt is népszerű főhercegnőt azóta már szidalmazta és gyanúsította a közvélemény. Októberben már száműzetését követelték. Zsófiában olt-hatatlan gyűlölet fejlődött ki a forradalom ellen. Személyének és családjának megaláztatását nem bírta elfelejteni. Az otthonában gyöngéd anya és önfeláldozó hitves nem ismert könyörületet azok iránt, akiket a hatalom bosszúja letiport a forradalom után. Sorsukat megérdemelt büntetésnek tekintette, mert felfogása szerint az Istentől rendelt hatalom ellen támadtak fel. Bár eszes, sokat olvasott, szellemes nő volt, aki gyönyörködött a természet szépségeiben s a művészet iránt is fogékonyságot mutatott, nem bírta megérteni, hogy a nemzeti jogok férfias védelme jól megfér a dinasztikus hűséggel s hogy a nemzeti vértanuk lelke sokáig hazajár, sőt a késői utódokkal is éreztetni az elődök könyörtelenségének átkát.² Zsófia nem volt

¹ Graf Vitzthum von Eckstädt: Berlin u. Wien in den Jahren 1845-1852. Stuttgart 1886. 72-74. 1. és Srbik i. m. II. 259. 1.

² A bécsi belga követ jelentései 1848 június-október (Brüsszeli külügyminiszteri levéltár), Redlich: Kaiser Franz Joseph. 28. 1., Hitvesi gyöngédségéről I. B. von S.: Hofdamenbriefe.

megelégedve férje politikai erélyével s azt olykor érezte is vele, de Ferenc Károly nejének szellemi felsőbbsege előtt oly alázattal hajlott meg, hogy a házaspár a kisebb zivatarokat felejtve, boldog egyetértésben élt gyermekeikben gyönyörködve. A legtöbb örömük Ferenc Józsefben telt, aki hat évi házasságuk után 1830 augusztus 18-án született.

Az elsőszülött szellemi frissességét, erős, józan eszét, humorát, szép külsejét, korán kifejtett érzékét a természet szépségei iránt anyjától örökölte. Kötelességérzetében, vallási és politikai érzéseiben is hozzá hasonlított. Az apai ágon örökölte a lotharingiai ősök vadászszenvedélyét, a Habsburgok nagy ügyességét a nyelvek tanulásában, jelentékeny tehetségét a rajzra és azt a nem ritkán jelentkező hajlamát, hogy politikai elhatározásaiban másokra kívánt támaszkodni, még a saját jobb belátása ellenére is.

Báró Sturmfeder Lujza, az érzelmes hajadonnak maradt aja, aki szinte anyai szeretettel viselte gondját Ferenc Károly gyermekeinek életük első éveiben, azt írja a kis, még nem is másfél éves Ferenc Józsefről, hogy mindnyájan imádják. Környezete nemcsak a szeretetreméltó gyermeket, hanem a jövő császárt imádkozta benne, hiszen előrelátható volt, hogy Ferenc Károly gyermekei fogják örökölni a trónt. Maga Ferenc császár is gyöngéden szerette első unokáját, aki nagyon szomorkodott, ha nagyapját hiában kereste s annak egyetlen intésére rosszkedő makacsságát rögtön abbahagyta. Bizonyára tetszett Ferencnek kis unokájának rendkívüli érzéke a rend iránt.

Zürich 1903. az 1843. március 7-i levelet. Zsófia apját érdekesen jellemzi Tschuppik, Kari: Franz Joseph I. Hellerau bei Dresden. 27. 1., Hübner, Alexander: Ein Jahr meines Lebens. Leipzig 1891. 329.1. röviden jellemzi Zsófiát. Könyörtelenségére nézve 1. Reinöhl, Fritz: Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie. Historische Blätter. Wien 1931. Heft 4. 109. 1., különösen a 131. lapon a július 25-i följegyzést, melyet kellően világít meg Károlyi Árpád: Batthyány Lajos főbenjáró pöre. Budapest 1932. 520. 1. L. még Károlyi munkájában a 607/8. 1. a 2. sz. jegyzetet. Zsófia érzékéről a természet iránt 1. leveleit unokájához. Kronprinz Rudolf. Karton 13. (B. Á. L.)

A gyermek alig másféléves korában rendezni szeretete játékszerei tömegét s noha erre senki sem készítette, addig nem nyugodott, amíg gyűjteményének minden darabját nem rakta a maga helyére. Vérében volt a megszokott rendnek tisztelete. Az öreg császár halálos ágyán megáldotta gyermekeivel együtt a még nem egészen ötéves Ferenc Józsefet, mintha sejtette volna, hogy ez a gyermek több tekintetben feléleszti majd nagyatyja uralkodói módszereit.¹

Ferenc József még nem töltötte be életének hatodik évét, midőn anyja Metternichel behatóan tanácskozott arra nézve, hogy kinek a kezére bízható a jövő uralkodónak nevelése. Metternich az akkor 47 éves gróf Bombelles Henriket ajánlotta, aki Versailles-ban született és. 16 éves kora óta Ausztriát szolgálta, mint katona, azután mint diplomata Metternich azt mondta róla, hogy Bombelles azt gondolja, látja és akarja, amit ő gondol, lát és akar. A liberális közvélemény nem szerette a grófot, szemére vetve tüntető katolicizmusát és vonzódását a jezsuiták iránt. Wessenberg, aki liberális létére Zsófia főhercegnő tisztelője volt, azt állította, hogy Zsófia ellenezte Bombellesnek kinevezését, de Metternich ellen nem bírta érvényesíteni akarátát. Friedjung és Srbik nem kételkednek Wessenberg állításában, noha az igen valószínűtlennek látszik. Az említett tanácskozás után (1835 dec. 19.) ugyanis Metternich igen dicsérte Zsófia szellemi és lelki kiválóságát, ami azt bizonyítja, hogy Zsófia nem ellenezte komolyan Bombelles kinevezését. Talán csak aggodalmát fejezte ki a grófnak feltűnő népszerűtlensége miatt. Máskülönbén Bombellest bizonyára nagyabecsülte, mint a napóleoni háborúban megsebesült katonát, akinek tehetségét, sok tapasztalásból s könyvekből is merített ismereteit s tiszteletreméltó egyéniségét a mérsékelt liberálisok is elismerték. Az sem volt lényegtelen körül-

¹ Sturmfeder, Baronin Luise; Die Kindheit unseres Kaisers, különösen 92. 1. Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. V. k. 625. 1.

meny Zsófia előtt, hogy gróf Bombelles Henrik öccse volt Mária Lujza harmadik férjének.¹

Alighogy megbízták Bombellest Ferenc Károly gyermekei felett az ajoin tisztséggel, Zsófia főhercegnő nagy kitüntetést szánt neki; ki akarta neveztetni a szolgálatonkívüli kapitányt tábornoknak, mert illőnek hitte, hogy a legidősebb főherceg minél magasabb rangú tiszttel való vezetése alatt minél hamarabb katonának neveltesse. Gróf Clam-Martinitz, a nagytekintélyű tábornok, V. Ferdinánd főhadsegéde és az államtanács katonai előadója, akit büszke önérzete miatt a főhercegek nem igen kedveltek, ellenezte Zsófia kívánságát, fejtegetve előtte, hogy a gyermeknek nincs szüksége az egyoldalú katonai nevelésre, hanem a vallásos és morális nevelés által kell fejleszteni a kis főherceg kötelességérzetét és munkakedvét.² Clam tábornok győzött és Bombelles mint egyszerű kapitány ügyelt fel 1836 óta Zsófia gyermekeire. Ez a vita a katonai nevelés időszerűségére nézve nem volt egészen új a Habsburgok történetében.

1592-ben a stájer rendek panaszkodtak, hogy a későbbi II. Ferdinánd, noha 15 éves már elmúlt, még mindig Ingolstadtban tanul s hogy egészen gyöngye és félnék ifjút nevelnek belőle a jezsuiták, noha most már itt volna az ideje, hogy jártasságot szerezve a katonai gyakorlatokban, edzett erővel készüljön uralkodói hivatására. A stájer rendek Ingolstadt légköréből akarták kiszabadítani a

¹ Zsófia és Metternich tanácskozásáról 1. Aus Metternich-nachgelassenen Papieren. VI. k. 27. 1. – Friedjung: Oesterreich von 1848-1860, közli Wessenberg följegyzéseit Bombellesről. Wessenberg másoktól hallotta Zsófia ellenkezését s elhiszi tudósítóinak, hogy Zsófia ismerte Bombelles érték-telenségét, olyan embereket bízott meg fia nevelésével, mint Coronini és Rauscher. Világos, hogy ezt csak tájékozatlan emberek mondhatták Wessenbergnek. Bombellesről 1. Friedjung i. m. 109. 1., Srbik: Metternich. II. 320. 1., Hübner: Ein Jahr meines Lebens, 9. 1., Schmidt, Adolf: Zeitgenössische Geschichten. Berlin 1859. 516. 1., Moering: Sibyllinische Bücher aus Oesterreich. Hamburg 1847. 311. 1.

² Srbik; Metternich. II. 59. 1. és Schmidt, Adolf: Zeitgenössische Geschichten. 519.

trón örökösét, Ernő főherceg és tiroli Ferdinánd pedig az uralkodói nevelés érdekében helyeselték a stájerok felfogását. Azonban Mária, a kis Ferdinánd anyja kérte Rudolfot, hogy hagyja fiát még Ingolstadtban. Három év alatt ott sokat tanult, még gyöngé arra, hogy minden idejét fegyverforgatásra fordítsa; tanuljon még egy vagy két évig jogot a főiskolán.¹

Mária tehát ellentéte volt Zsófiának, aki úgy hitte, hogy a jövőendő fejedelemmel már zsenge korában is éreztetni kell, hogy a hadsereg lesz hatalmának legerősebb támasza. A monarchia szerkezetének átértékelése ösztönözte e felfogásra, de Miksa Józsefnek, az ancien regime hajdani francia ezredesének leánya úgy is a katonai hivatás tiszteletében nevelkedett.

Ha engedett is 1836-ban Clam-Martinitz érveinek, ez nem annyit jelentett, hogy nem kívánja Ferenc Józsefet olyan uralkodónak nevelni, aki magát katonának érzi és katonai szaktudást egyesít általános műveltségével. Eedlich József azt hiszi, hogy e nevelői célkitűzés tulajdonképp újítás volt a bécsi udvarban s hogy Ferenc József volt családja történetében az első trónörökös, akit tisztnek neveltek.²

Ezt az észrevételt némi pótlással kell helyesbíteniünk. Mária Terézia is nagyrabecsülte az ifjú főhercegek katonai nevelését. Gróf Thun Antalnak, két főherceg ajójának instrukciójában 1764-ben azt írja, hogy különösen a katonai szolgálatot ismertesse meg velük, hadd szolgáljanak így hasznosan családjuknak és hazájuknak s hadd mutassam ki ezáltal különös tiszteletemet a katonai rend iránt hálám és hajlamom jeléül. II. József is Ferenc főherceg nevelőinek «a nélkülözhetetlen katonai nevelést» köti szívükre.³ Másrészt igaz, hogy az újkori Habsburgok uralkodói sorában senki sem volt szokásaiban és érzéseiben annyira összeforrva a hadsereggel, mint Ferenc József.

¹ B. Á. L. Hausarchiv Akten. 145. kartonban Máriának és az idézett főhercegeknek levelei.

² Redlich: Franz Joseph. 31. 1.

³ B. Á. L. Hausarchiv. Karton 146, 148.

Az ajón, a főne velőn kívül minden főhercegre külön nevelő is vigyázott. Gróf Coronini-Cronberg Sándor, ekkor még százados, lett Ferenc József nevelője. Szerencsés kézzel választották. Coronini komolyan vette feladatát, intette s buzdította tanítványát. Bölcs intelmeinek tartalmát saját szavaival így foglalhatjuk össze: Az uralkodó ne legyen pusztán nevének aláírója. Igyekezzen az ügyek lényegébe behatolni idegen segítség nélkül. Ennek meglesz üdvös hatása, amennyiben az elposványosodott bürokráciát önálló tevékenységre ébreszti.¹

Ezt hirdette Coronini fáradhatatlanul, úgyhogy magát tréfásan vén prédikátornak nevezte. Jól látta, hogy a monarchia kormányzatában hol van a bajok gyökere s úgy látszik, attól tartott, hogy tanítványának nem lesz elég szellemi erélye kitépni azt a gyökeret. Az ifjú főherceg tanárainak néhány bíráló megjegyzése érthetővé teszik Coronini aggodalmait. A matematika tanára, Löschner hadnagy azt írja egy tanulmányi jelentésében, hogy igen nehéz a főherceg figyelmét egy kérdés iránt állandóan lekötöni. Igen dicséretes szorgalma ellankad, mihelyt mélyebben kell hatolnia tárgyába. A történet tanára, a nagyműveltségű dr. Frick igen sajnálta, hogy tanítványának figyelme nem eléggé aktív, akaratának nincs elég rugalmassága a tudományos anyag felvételében. Még Hauslab ezredes is hibáztatja a már 15 éves ifjút, hogy a tereptani feladatok feldolgozásában önállósága igen hiányos. Néha nem bírta figyelni a főherceget, bárhogy igyekezett, amin nem csodálkozunk, ha sokféle tantárggyal zsúfolt órarendjét nézzük. Hagyományos szokás volt a Habsburgok udvarában reggeltől estig tanulásal, aránylag kevés pihenést vagy testgyakorlatot vetvén közbe, szabott rend szerint foglalkoztatni az ifjú főherceget, már 6 éves koruktól kezdve. Mint a XVIII. század végén mondták egy főhercegnek: mindaz, amit a szel-

¹ Steinitz, Eduard Ritter von: Erinnerungen an Franz Joseph I. Berlin. 1931. 22. 1., Tschuppik i. m. 32. 1. nagy elismeréssel nyilatkozik Coroniniról.

lem vagy az anyag világa tartalmaz, úgyszólván szemlében vonult fel ön előtt. A tárgyak sokféleségét és a tanításon felül még a pihenésnek és ügyességeknek szánt órák szabályozottságát Moering, a dinasztikus érzésű, de szabad szellemű katona így jellemzi: «Mint egy labdát, úgy dobálják a szegény főhercegeket az egyik tanító kezéből a másikéba. Minden beosztás, felosztás, módszer, még a néhány pihenőóra is. Pedig nem a sokféle tudás a fő, hanem az érzület, hiszen Vauvenargues szerint a nagy gondolatok a szívből erednek».

Moering érzelmes bírálata nem volt egészen jogosultalan, de általában mégsem találó, mert a bíráló felejtí, hogy a monarchia trónörökösének sokféle tárgyat kellett tanulnia, olyat is, amelyre a legjobban nevelt gentlemannek sincs szüksége. Azután a szabott rend és a sokféle lekötött fogékonyság nem ártottak a főherceg fejlődésének, sőt fejlesztették kötelességérzetét és értelmének erejét. Fel-szólítás nélkül is félbeszakította játékait, mulatságát, mert eszébe jutott, hogy feladatát kell írnia másnapra. Mikor tizenötéves lett, születése napján ezt írja naplójába: «Már kevés időm marad a nevelésre. Nagyon meg kell feszítenem erőmet, hogy jobbítsam magamat». Az olasz harctéren is gondja volt arra, hogy gyarapítsa ügyességét az idegen nyelveken való társalgásban. Francia, magyar, cseh és olasz születésű tanárok tanították anyanyelvük írásbeli és szóbeli használatára. És a kis főherceg gyorsan tanult nyelveket. Néhány más szellemi tudományban nem ért el ilyen sikereket, aminek nem mindig ő volt az oka. A német irodalom tanára, dr. Hoffer a matematikát és fizikát is tanította s úgy látszik, ezekben a tárgyakban otthonosabb volt, mint az irodalmi pedagógiában. Sokáig időzött kisebb jelentőségű írónál s ezek, valamint Klopstock Messiásának hosszas tárgyalása nem igen hívogatták az ifjú főherceget oda, hol a Parnassus önti csábjait. Igaz, hogy az ő lelkében, mely edzve volt a fantázia minden kísértése ellen, nehéz volt vágyat ébreszteni azok iránt a csábok iránt. De olyan tanár, aki szerette a költészetet, felébreszthette volna tanítványában a költészet kedve-

lését. Hiszen Ferenc József gyermekkorában játszva tanult német költeményeket könyv nélkül, különösen Schilleréit s a mellett szabatos és fordulatos levélírói stílusa emlékeztetett anyjának kiváló leveleire. A történettanár a kelletténél többet időzött a régi századoknál s csak akkor bírta felélénkíteni tanítványa figyelmét, mikor a francia forradalomhoz érve a népszuverenitás és a fejedelmi hatalom összeütközésének történetét kezdette tárgyalni.

Azok közül, akik Ferenc Józsefet a szellemi tudományokra tanították, legjelentékenyebb volt Rauscher József Öthmár, akkor még infulás apát, a későbbi bíbornok érsek. Rauscher előadta növendékének a filozófiai tudományok enciklopédiáját három éven át. 1844 novemberétől 1845 októberéig 11 hónapon át – szeptemberben szünetelvén a tanítás – előadta a lélektant, a logikát és metafizikát. A következő évfolyamnak ugyanabban a hónapjaiban az esztétikát, az etikát, a közjogot és nemzetközi jogot, végül 1846/47-ben, Ferenc József tanulásának utolsó rendszeresen végzett évfolyamában, előadta a filozófia történetét Thalestől Hegelig. Ugyanez évfolyamban Rauscher a latin filológiát is tanította, magyarázta Virgiliust, Horatius levelét a Pisokhoz, Senecát s a római állami régiségeket. Sőt még 1848 novemberében is, egy hónappal Ferenc József trónralépte előtt, Zsófia hívására az olmtüzi udvarban tanította a trónörököst és öccseit a történetre, mert e tárgynak nevelő értéke a nagy válság idején emelkedett az udvar becsülésében.

Ferenc József lankadatlan figyelemmel hallgatta Rauscher előadásait, de hatásuk lelkére nem volt olyan mély, mint rendesen hiszik. Az ifjú tanítvány igaz tisztelettel tekintett a szentéletű főpapra, Hofbauer szent Kelemen lelki tanítványára, nagyrabecsülte tudományát s költői lendületű ékesszólását. Az egyházpolitikai téren engedett is bizonyos határig befolyásának, de vallásos meggyőződése kialakulását nem Rauschernek kell tulajdonítanunk, aki különben sohasem tanította hittanra. Ferenc József, buzgó katolikus volt, aki szigorúan teljesítette mindazt, amit az egyház a jó katolikustól kíván, de szembeszállt

azokkal, akik az igazi vallásosságot csak a maguk felekezete körében hitték lehetségesnek. 1903 decemberében egy udvari ebédnél azt jegyezte meg valaki, hogy II. Vilmos német császár sokkal büszkébb a luteranus summus episcopus méltóságára, semhogy igazán jámbornak volna nevezhető. Ferenc József erre élesen és hangosan jegyezte meg, hogy ő komolyan veszi II. Vilmos jámborságát. «Vilmos császárnak valódi mélyen vallásos érzülete» – így folytatta az uralkodó – «minden kétségen felül áll. A vallás neki többet jelent, mint a felekezet. És ezt dicsérem a német császárban s mindenki, aki ezt a meggyőződést vallja.»¹ Ez a felfogás élénken emlékeztet a Zsófia főhercegnőtől annyira kedvelt Jacobs nevű írónak már idézett vezető eszméjére s így világossá lesz, hogy hol kell keresnünk Ferenc József vallásos meggyőződésének gyökereit.

Ferenc- József 1845-ig, azaz 15 éves koráig elvégezte már a középiskolainak nevezhető tanfolyamot. Következett ekkor a felsőbb tanfolyam, melynek szervezését és vezetését a kormány a maga kezébe vette. Pilgram államtanácsos javaslatot készített a tanítandó Tárgyakról és a kijelölt tanárokról. A három évre tervezett tanfolyam harmadik évére a magyar magán- és közjog is fel volt véve tárgynak és Fejes udvari tanácsos volt kiszemelve a magyar tárgyak tanárának. De ez az évfolyam 1848-ra esett volná, amikor az udvari tanácsosok stílusa a magyar közjog; terén már nem érvényesülhetett. Metternich elfogadta Pilgram előterjesztését minden részében, de né-

¹ Ferenc József tanulóéveire nézve fontos Ernst, Otto: Franz Joseph in seinen Briefen. 50. 1. s kk. 1. Helfert: Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October Aufstandes. III. 368., s kk. 1. volt eddig főforrásunk F. J. neveltetésére nézve. Mi azonban a bécsi nemzeti könyvtár kéziratai közt őrzött Schülhefte K. Fr. Josephs című gyűjteményből kiegészítettük Helfert értesüléseit. – Rauscherre nézve 1. Wolfgruber: Cardinal Rauscher, Freiburg 1888. 55, 57. 1. – A fent idézett mondást 1. Margutti: Kaiser Franz Joseph: 1924. 54. 1. – Egyes vonások Sturmfeder i. m. és Schnürer: Briefe Fr. Josephs an seine Mutter. 57. 1.

hány reá nézve jellemző megjegyzést fűzött hozzá. Szerinte még egy tantárgyat kellene felvenni a tantervbe, oly tárgyat, mely az egyetemi tanulmányok méreteit felülmúlja, de a birodalomnak sorsára igen nagy a hatása. Ez a tárgy a kormányzás. A kormányzás nem egészen tudomány ugyan, hanem nagyrészt művészet s így inkább ösztön-szerű, semmint tudatos eljárás. De mégis figyelmeztetni lehet a tanítványt arra, hogy mi az alapja a kormányzás művészetének. Metternich szerint ez az alap nem egyéb, mint a kormányzás és közigazgatás megkülönböztetése. Az uralkodónak és közvetlen tanácsosainak feladata a kormányzás, a közigazgatás elintézése más körökre szorítkozzék. Metternich ezzel azt akarta mondani, hogy az uralkodó még nem teljesíti feladatát, ha egyszerűen aláírja a kormánysszékek hivatalos lépcsőzetén át hozzájutott iratokat, felülről kell a kezdeménynek felfrissítően vagy szilárdítóan hatni az állami szervezetre. Ezt a gondolatot az öregedő Metternich gyakran ismételte, sőt hangoztatta, hogy Ferenc és Ferdinánd korának az volt a fő hibája, hogy az uralkodók a közigazgatást összetévesztették a kormányzással. Ez valóban meglepő kritika olyan államférfiú részéről, aki ha nem is volt annyira mindenható, mint a közvélemény hitte, elég hatalmas volt arra, hogy ne vegyen lelkére oly mulasztásokat, melyeket az utólagos kritikával kellett mentegetnie.¹

Nem valószínű, hogy azok a tanárok, akiket Pilgram kiszemelt a politikai tudományok oktatására, a Metternich-féle megkülönböztetést szívére kötötték volna a főhercegnek. Ellenben tudjuk, hogy dr. Franzi Móric, az udvari kamara titkára miképp határozta meg a fejedelmi jogot a főherceg számára írt tankönyvben. «A fejedelmek koronái – így írja – Istentől származnak, a fejedelmi jog isteni eredetű. A fejedelemtől nem követelhető, hogy népei érdekében feláldozza magát, mert ő az első népében,

¹ Vorschlag des St. und C. Raths, Freiherrn von Pilgram. (1845.) Äusserung des Fürsten Metternich. B. Á. L. Hausarchiv. Familien Akten. Karton 149. – továbbá Hartig: Genesis der oest. Revolution. 34-37. 1.

messze fölötté áll népe minden nemes családjának». A kamarai titkár ugyan megengedi, hogy a fejedelem ne áldozza fel népének vérét és vagyonát a maga multságára, de oly emberfeletti magasságba emeli az uralkodót, hogy onnan a leszállás a messze mélységben nyüzsgő alattvalók sorsa felé szinte lehetetlennek látszik. Az ilyen tanítás megerősítette Ferenc József hitét a fejedelmi abszolútizmus jogosságában. Ez a hit veleszületett érzés volt, mely a körülmények szerint mérsékletre vagy szigorúságra hajlott, mint az anyjáié.¹

Maga Metternich is tanította Ferenc Józsefet 1847 őszétől kezdve vasárnaponként egy órán át. Ezt diplomáciai leckének nevezték. Előadta ifjú hallgatójának ötvennégyéves diplomáciai pályájának történetét. Bizonyára kiemelte, hogy annyi zivataros változás között Ő szilárdul állott, soha meg nem ingott meggyőződése alapján és körülbelül mindent előrelátott. Beavatta tanítványát a napi események diplomáciai titkaiba és nevelni akarta bölcs intelmekkel. Sejthetjük, hogy az intelmek közt nem állott utolsó helyen az a gondolat, hogy a fejedelem ne a közigazgatással, hanem a kormányzással törődjek, ami ekkor azt jelentette, hogy erőt fejtessen ki az alulról felfelé törő mozgalmak ellen. Bizonyára a maga példájára is hivatkozott, hiszen még március 2-án, 11 nappal bukása előtt azt izente a belga királynak, hogy ő teljes nyugalomát fogja a készülő vihar ellen szegezni s hogy öfésége legyen arról meggyőződve, Metternich nem veszíti el a fejét. Úgy is volt, nem a fejét vesztette el, hanem a hivatalát, mert lehet, hogy teljes nyugalommal, de kitért a vihar elől, a helyett hogy szembeszállni bírt volna vele.

Ferenc József bírálata nélkül, mély tisztelettel és fogékony figyelemmel hallgatta végig nagyapja hírneves miniszterének, az uralkodócsalád előregedett hívének előadásait.²

¹ Franzi: Staatsrecht für S. K. Hoheit den Erzherz. Franz v. Oesterreich verfasst. (Kézirat. Nemzeti Könyvtár 131. C. 18.)

² Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. VII. k. 312. 1., VIII. k. 13-15.1. Sullivan belga követ március 2-i jelentése. (Brüsszeli külügyi levéltár.) Srbik: Metternich. II. 291. 1.

Példás szorgalommal tanult egészen trónraléptéig nyelveket, irodalmat, történetet, természettudományt, technológiát, mennyiségtant, jogot, államtant, de a legnagyobb öröme telt a katonai neveléshez, tartozó ügyességekben és tudományokban. Már tanulása kezdetén, hatéves korában, heti két órában katonai gyakorlatok voltak felvéve leckerendjébe. Tizenhároméves kora óta katonai nevelését a zseniális Hauslab ezredes vezette. Maga az ezredes csak néhány tárgyat tanított, de felügyelt minden a katonai neveléssel kapcsolatos tárgy tanítására. Ferenc József e katonai nevelés által jártassá lett a gyalogság, lovasság és tüzérség szolgálatának szabályaiban, nem csupán elméletileg. A gyakorlótéren maga is tanult, mint közlegény, azután vezetni tanult minél nagyobb egységeket. Tanult nagy kedvvel mértani rajzot, helyzetrajzolást, tereptant, háromszögelést; megismerkedett a műszaki csapatok szolgálatának mindenféle ágával, szóval kiképezték, mint törzstisztet, kivéve, hogy a hadi történetet és stratégiát nem tanulta, mivel e magasrangú katonai tárgyak tanítása a trónfoglalás miatt elmaradt. Az aprólékos gondosság, mellyel Ferenc József mint uralkodó katonáinak viselkedését vizsgálta, visszavezethető az ifjú főhercegnek gyakorlótéri élményeire. Amit ő akkor örömmel és fáradsággal megtanult, annak alattvalóitól való szigorú megkövetelését kötelességének hitte.¹

Ily sokféle szellemi és testi megerőltetés nagyon is fárasztó lett volna, ha szórakozások, multságok félbe nem szakítják. Ferenc József boldogító multsága volt már igen kora ifjúságától kezdve a vadászat.. Táncolni is szeretett farsang idején s a színházat is kedvelte, ha nem is oly szenvedéllyel, mint atyja. Eajongás a művészetért nem illett az ő kritikára már ifjú korában hajlandó lelkéhez. Mikor 1847 farsangján egész Bécs lelkesedett Jenny Lind énekéért s bánkódott azon, hogy a svéd csalogány végleg búcsúzik Bécstől, a még 16 éves Ferenc József

¹ Helfert i. m. id. helyen, a bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzött Schulhefte és Ernst i. m. id. h.

elismeréssel szól ugyan Lind művészetéről, de megjegyzi, hogy a búcsút véglegesnek nem hiszi, mert az egy estére kapott 600 forintnyi honorárium majd visszacsábítja a csalóányt.

Azonban Ő maga is fellépett élőképekben, sőt színdarabokban is a rokonság és az udvarhoz tartozó közönség előtt. Talán 14 éves volt, midőn a Zsófia főhercegnő névnapjára rendezett élőképek közt volt egy, mely van Ostadet ábrázolta, midőn egy korcsma falára parasztoikat rajzolt, akik a korcsmaasztal mellett kocka vetéssel és kancsóürítéssel mulatoztak. Van Ostadet Ferenc József személyesítette bizonyára sikerrel, mert ő nagyon szeretett rajzolni szatirikus képeket s valóban figyelemreméltó humoros genréképeket a hollandiak modorában. 1845-ben a fiatal főhercegek egy Cromwell korából vett francia színdarabot adtak elő, valószínűen Hugo Victor Cromwelljéből egyes jeleneteket pusztán francia tudásuk bemutatása végett.¹

1848 február 21-én is szerepelt Ferenc József Kotzebue «Der Wirrwarr» (Zürzavar) című bohózatában gróf Széchenyi Lajosnak, Zsófia főhercegnő udvarmesterének házában. Ő játszotta Fritz Harlebuscht, a jólelkű, de vakmerő és furfangos amorózót. Metternichné Zichy Melániának nem tetszett, hogy abban a zivatarral fenyegető időben épp ezt a darabot adják elő. Talán nemcsak a színmű címét hitte időszerűtlennek, hanem azt is, hogy az udvar ízlése, a vészes politikai forrongások idején oly léha bohózzal táplálkozik. De az udvarhölgyek nagyon dicsérték Ferenc József színpadi művészetét s valószínű, hogy nem pusztán hízelgésből.² Voltak Ferenc Józsefnek olyan már

¹ Schulhefte és Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. VII. k. 67. 1.

² Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. VII. k. 53. 1. – Hofdamenbriefe, gesammelt von B. von S. Zürich 1903. (Wien 27. Februar.) – Márki Sándor Ferenc József életrajzában írja, hogy F. J. Kotzebue Pagenstreiché című bohózatában is játszott. Ez tévedés. Harlebuscht csak a Wirrwarrban játszhatta.

korán jelentkező tulajdonságai, melyek egyaránt hasznosak az emberábrázolás, vagy a kormányzás művészetében. Éles szeme egy pillanatra észrevett minden csekélységet az emberek öltözetében vagy magatartásában. A rajz művészeinek vizuális emlékező tehetsége tette azt lehetővé, hogy Ferenc József végigtekintve egy nagyobb csoporton, visszaemlékezett a csoport tagjai öltözetének részleteire is.¹

Születése és lelke értékeinek tudata olyan igaz, nemes büszkeségre készítette, hogy a hiúság legcsekélyebb kísértése sem fért hozzá. Alig 18 éves korában írja egy iskolai dolgozatában, hogy a hiúságot, ez undok vétket komoly munkákhoz edződéssel és szigorú önvizsgálattal kell legyőznünk. Ezt a gondolatot bizonyára másoktól hallotta, de emlékezett reá egész életén át. Épp ezért a hiúságot mások külső viseletében vagy belső szerkezetében hamar észrevette s amint rajzban vagy szóval utánózni bírta a torzító vonásokat, éppúgy környezetének értékét gyakran felismerte egy közönséges szemnek alig észrevehető csekély fogyatkozás által.²

Így fejlődött, tanult s szemlélődött a sokféle fogékony-sággal és tehetséggel megáldott ifjú főherceg az 1848-i év küszöbéig. Moering, a liberális osztrák katonatiszt mondotta Ferenc Józsefről 1847-ben, hogy nagyon sok reményre jogosít s hogy boldogulásáért milliók vágyakozó szíve imádkozik.³ Tegyük hozzá, hogy nem csupán osztrák milliók, hanem magyarok is, amint az akkor legnépszerűbb magyarnak, Kossuth Lajosnak korszakos március 3-i szónoklatából tudjuk.

Ferenc József hétéves volt, midőn a második elemi iskolai évben heti 3¹/₂ órán át kezdett magyarul tanulni. Már ötéves korában volt egy magyar dajkája, Aczél Mari, akit Döbrentei Gábor ajánlott az udvarhoz. E dajka szoktatta magyar beszédre a kisfiút.⁴ Tízéves volt a trón-

¹ Redwitz: Hofchronik. München 1928. 80. 1.

² A hiúságról szóló dolgozat a Schulheftekben.

³ Sibyllinische Bücher. 311. s. kk. 1.

⁴ Ernst i. m. 48. 1. — Bellaágh Aladár: Ferenc József Magyarországon. Budapesti Szemle. CCXIX. 16. 1.

örökös, mikor Nemeskéri Kiss Pál kanonok lett a magyar tanára. Kiss magyar nyelvtant írt németek számára s általában igen gondos és ügyes pedagógus volt. A magyaron kívül a latint és görögöt is tanította. A latin nyelv tanítását felhasználta arra, hogy tanítványával megismeresse a magyar földrajzot és történetet, mert e tárgyak nem voltak fölveve a tudományok ama tárházába, melyből az ifjú főhercegek szellemét táplálták. Kiss ilyen módon hazafiságra, a magyar önállóság megbecsülésére buzdította tanítványait. A magyar irodalmat is meg akarta kedveltetni velük. Olvastatta a Falu jegyzőjét és mint a Széchenyi-családnak és Széchenyi István politikájának tisztelője, a Politikai Programtörvényeket is felhasználta a nyelv tanítására olyformán, hogy a németre fordított szöveget Ferenc Józseffel magyarra fordíttatta. Kiss Pál néha elégedetlen volt tanítványával, neki nem haladt elég gyorsan, különösen sokat kellett küzdenie Kissnek a határozott és határozatlan igeragozás helyes alkalmazásáért. De már 184J felé megelégedéssel szól Ferenc József magyar nyelvtudásáról.¹

Az ifjú főhercegek Ausztriából néha-néha kirándultak világot látni és a nagy monarchia területét minden részében megismerni. 1843 szeptember 13-án Magyarországra utaztak néhány napra az ajo és a nevelők társaságában. Ferenc József leírta ezt az utat. Kiemeli, hogy mi mindenben különbözik a dunántúli magyar vidék az osztráktól építkezés, tájak, viselet dolgában. A keszthelyi Festetics-kastélyba éjjel érkeztek, ébredéskor – úgy mond – fölséges látvány tárult elém, a Balatont láttam szép partjaival, szőlőhegyeivel, az erdőkkel és falvakkal. A Balaton világoskék vizében gyönyörködött, azután a Bakonyon átutazva érdekelte a kanászok élete s az ottani rablóvilág. Sümegen tetszett neki a gyönyörű kilátás a régi várból de hogy itt Kisfaludy Sándort bemutatták neki,² azt nem említi leírásában. Ellenben följegyzí, hogy szeptember 17-én Cenken reggeliztek gróf Széchenyi István kastélyá-

¹ Schulhefte.

² Bellaágh i. h.

ban. A második útja Magyarországra egy vadászati kirándulás volt a Fertő-tó vidékére. Harmadszor 1847 január közepén utazott magyar földre a nádor temetésére. Ezt az útját elég jó magyarsággal írta le. Érdekes, hogy mennyire tetszett neki akkor Pestnek a Dunához közel eső része, az új városrész.¹

Igen nevezetessé vált negyedik magyar utazása, amikor 1847 október 16-án István főherceget beiktatta Pest megye főispáni hivatalába. Eredetileg Albrecht főhercegnek kellett volna leutaznia, de öccsének, Frigyesnek hirtelen halála miatt útja elmaradt. A magyar szónoklás úgy sem lett volna ínyére Albrechtnek. Ferenc József számára a beiktató beszédet gróf Apponyi György és Szögyény-Marich László készítették,² olyan szerzők, akik jól tudták, hogy minő beszédet kíván az alkalom a főhercegtől. Nem is a beszéd tartalma, hanem Ferenc József virágzó ifjúsága, huszártiszti egyenruhája s különösen meglepően szabatos magyar kiejtése hatottak úgy, hogy Toldy Ferenc szerint «mély megindulásunkban gyermekeké válva, a szív remegett, a szemekre öröm harmatja szállt s ezer ajak zsvivaja kimondá, hogy e nemzet véghetetlenül tud szeretni».³ Ennek a csodálatos lelkesedésnek visszhangja hallatszott az utolsó rendi országgyűlésen március 3-án, mikor Kossuth Lajos hivatkozott a «Habsburg-ház nagyreményű ivadékára, Ferenc Józsefre, ki első fellépésekor e nemzet szeretetét magáévá tette».⁴ Maga a főherceg az emlékezetes megyeházi jelenet után nyugodtan, sőt kissé hidegen beszélt a föllelkesített magyarokról. Nehezére esett hűvös tárgyilagosságával beleélnie magát a rajongás ilyen vulkanikus kitöréseinek okaiba s nem is akarta szerénytelenül a maga érdemének tulajdonítani a fényes sikert.⁵ Nemsokára újra visszatért Magyarországra ötödik

¹ Ezt az útját Bellaágh kihagyta elbeszéléséből.

² Szögyény-Marich László Emlékiratai. I. k. 44. 1.

⁴ Toldy Ferenc: Irodalmi Beszédei. I. k. Pest 1872. 226. 1.

⁵ Kossuth Iratai. XI. k. 131. 1.

⁶ Schnürer: Briefe Kaiser Franz Josephs an seine Mutter. 1930. 84. 1.

útjára, az utolsó rendi országgyűlés megnyitása alkalmából. Ezt az útját szintén leírta németül egy barátjához írt levelében, mely bővebb, mint az anyjához küldött tudósítás.² E baráti levélben leírja, hogy V. Ferdinándnak néhány magyar szavára milyen határtalan lelkesedés tört ki, olyan jelenet volt ez – mondja – mely csak Magyarországon látható. Nekem nem igen tűnt fel, mert egy hasonlót már átéltem Pesten. «De ez a lelkesedés érthető volt, mert a nemzetnek egyik leghőbb vágya teljesült, hiszen 300 év óta V. Ferdinánd volt az első magyar király, aki magyarjaival magyarul beszélt». Figyeljük csak e szavakat: A magyar király magyarjaival! Nem érezzük-e a melegebb érzés áramlatát, mely egyszerre ellepte az ifjú nagy úr hűvösen előkelő lelkét? Ha minden annak az államférfiúnak akarata szerint történik, akinek a gyermek Cenken vendége volt s akinek Politikai Programtörvényeit a serdülő ifjú Nemeskéri Kiss Pál vezetése alatt olvasta, az a meleg áramlat nem szivárgott volna el s a magyar király együtt maradt volna magyarjaival. De így két évtizednek kellett elmúlnia, míg a szomorú tapasztalatok újra meggyőzték a királyt és magyarjait, hogy együtt kellene haladniuk.

¹ U. o. és Schulhefte.

Trónfoglalás.

Néhány héttel Ferenc József trónralépte után Zsófia főhercegné büszkén mutatva fiára, így szólt a belga követ-hez: «Benne van minden örömünk. Amióta a világon van, egy percig sem búsított.»¹

Valóban a főhercegné vezetve Ferenc Józsefnek nevelését és megfigyelve fejlődését, egyre növekedő örömmel vette észre, hogy az ideál, melyet képzeletében a valódi fejedelemről alkotott, s amelytől sógora, sőt részben férje is olyan távol estek, legidősebb fiában testet öltött.

Tizennégy éves volt Ferenc József, midőn a nevéről nevezett 3-ik dragonyosezredét meglátogatta a morvaországi Prossnitzban. A hatóságok és törzstisztek bemutatásakor korához képest meglepő méltósággal és egyszerűséggel viselkedett. A gyakorlótéren is oly biztonsággal tisztelgett és vezérelt, mintha régen szolgált volna lovasainak élén.²

A morva helyőrségben a cseh dragonyosok megbámulták a gyermek magatartásának szinte férfias nyugalalmát. Három év múlva Pest vármegyének rendéi és a magyar főváros előkelő társadalma lelkesedtek az ifjú főhercegért, amint azt már elbeszéltük. Ferenc József 1847-i pesti útjáról levelet írt Lajos főhercegnek. A főherceg elküldötte

¹ O'Sullivan jelentése. Olmütz, 1848. december 29. (Brüsszeli külügyi levéltár.)

² Schütter: *Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Joseph I.* Wien, 1919., 3. 1. Albrecht főherceg 1844. október 3-i levele után.

a levelet Metternichnek, aki annak igen örült, mert úgy vette észre, hogy az ifjú főherceg felfogása és előadása tapasztaltabb államférfiakhoz sem volnának méltatlanok. A herceg neje ekkor szerencsét kívánt az örvendező Zsófiának fia nagy sikere alkalmából.¹

Az udvar 1847 őszén hatalmának teljében nyugodtan gondolt a jövőre és nem sejtette, hogy néhány hónap múlva a korán érett főhercegre jóval nehezebb feladatok várnak, mint aminőket a morva gyakorlótéren és a pesti megyeházán teljesített.

Az ifjú Ferenc József, noha igen boldognak érezte magát szüleinek, testvéreinek és rokonainak társaságában, noha vadászat, tánc, katonai szemlék és gyakorlatok, utazások s a hódolat, mely iránta megnyilatkozott, akár: hol jelent meg, lelkét folyton megújuló vidám benyomásokkal védelmezték a rossz sejtelmek borúja ellen, sokkal eszesebb volt, semhogy a negyvenes évek liberális és nemzeti mozgalmait közömbösen szemlélte volna. Tizenhét éves korában kijelenti, hogy kötelessége ápolni nyájas leereszkedéssel a jó szellemet a hadseregben, mert erre a szellemre még szüksége lesz a dinasztíának a kor súlyos bonyodalmaiban. Az olasz nemzeti mozgalmak már 1847-ben hangulatának rózsás színeit átsuhanó árnyékokkal tarkították.

A liberális névvel nevezte el a korlátlan monarchikus tekintély erejével szembeszálló irányokat. Gyűlöletes volt előtte a liberális jelző. Apjának nagybátyját, az akkor hatvanöt éves János főherceget, akinek nem ok nélkül demokratikus és német nemzeti érzelmeket tulajdonítottak, gúnyos melléknevekkel emlegette. Ellenben unokatestvérét, Albert herceget, a későbbi szász királyt magasztalta «antiliberális» érzelmei miatt. Haláláig hú barátságot kötött a két trónörökös. Ferenc József örömmel jegyzi fel 1847-ben Albertről, hogy nem szeret a bonni egyetemre iratkozni, az akkor igen nagy tekintélyű Dahlmann hallgatójának, mivel Dahlmann egyike volt a göt-

¹ *Aus Metternichs Nachgelassenen Papieren.* Bd VII., 312. 1.

tingai hét tanárnak, akik a hannoveri király esküszegése ellen tiltakozván, megfosztattak katedráiktól. Dahlmannnak ezt a bűnét Ferenc József nem bocsátja meg még akkor sem, ha ismerte volna a hírneves tanárnak azt a tanítását, hogy Ausztria nem adhat népeinek közjogi szabadságokat, mert különben fennmaradását veszélyezteti.¹ Azonban a februári párizsi forradalom után már Ausztria népei sem várták jogaik elismerését a fejedelem kegyeitől, hanem követelték az alkotmányos szabadságot nem a legsimább modorral.

Ferenc József szülei a bécsi forradalom előtt azok közé tartoztak, akik mérsékelt engedményekkel óhajtották enyhíteni a helyzet feszültségét. Legidősebb fiuk cly őszinte tisztelettel ragaszkodott hozzájuk, hogy feltehető róla az alkalmazkodás a szülők felfogásához.

Bizonyára élénken érdekelte őt az alsó ausztriai ipar-egylet 1848 március 6-i rendes havi közgyűlése, amelyen Ferenc Károly is megjelent, mint az egylet protektora. A gyűlés szónoka, Arthaber gyáros kifejtette, hogy a polgárság az állami szervezet átalakításától várja a közgazdasági élet fellendülését; Ferenc Károly átvette az egyletnek a császárhoz intézett felterjesztését s látható felindulással megígérte a polgárság óhajainak teljesítését. A liberális közvélemény a főherceg megjelenését s viselkedését a kor jelentékenyen jellemző vonásának tekintette. Íme, mondja egy egykorú hírlapíró, mellőzték a burokrata ügyvitelt és elég merészek voltak megvetéssel félretolni a trónhoz vezető hivatalos útvesztőt.²

Ferenc József aligha osztozott a demokratáknak ez újításon érzett örömeiben, de azt bátran feltehetjük róla, hogy a régi ausztriai rendi viszonyoknak azt a reformját, melyet a kormány még Metternich kancellársága napjai-

¹ L. ezekre nézve: *Briefe Kaiser Franz Josephs* 78., 79., 82. II. Dahlmann Springeri idézi: *Geschichte Oesterreiche*. Theil II., 243. 1. János fhgről: *Srbik: Deutsche Einheit*. Bd I. München, 1935. 353. 1.

² *Augsburger Alig. Zeitung*, 1848, No 76. március 12-i bécsi levél.

ban március 12-i rendeletével megindítani óhajtott, szeretne volna valósulva látni.¹

Azonban a fokozatos átalakulás ideje ekkor már lejárt. Nem a tanácskozótermekben hozott határozatok, hanem forradalmi jelszavak döntöttek a reformok irányáról és egymásutánjáról.

Március 13-án Metternichnek le kellett mondania. «A császári család tagjai közt» – írja Metternich életrajzírója – «alighanem Ferenc József volt az egyetlen, aki nemcsak a régi Ausztria összeomlását, hanem az öreg államfőfiúnak, az ő politikai tanárjának tragikus sorsát is őszintén fájjalta.»²

E veszteségekért Ferenc József nem talált vigaszt abban, hogy ugyanakkor a tüntető és követelő tömeg az ő személyéért valósággal lelkesedett. Egy Putz nevű joghallgató az alsóausztriai rendek házának udvarán felolvasta Kossuth március 8-i «mennydörgős» beszédét – német fordításban. «A nép örök» – mondotta Kossuth – «s öröknek kívánjuk e nép hazáját s öröknek ama dinasztia fényét, melyet uralkodónknak ismerünk. A múlt kor emberei egy-két nap után sírba szállanak, de a Habsburg-ház nagyreményű ivadékára, Ferenc József főhercegre, ki első fellépésekor e nemzet szeretetét magáévá tette, egy fényes trónus öröksége vár, mely erejét a szabadságból meríti s melyet ősi fényében megőrizni a bécsi politika szerencsétlen mechanizmusával bajosan lehet».

Midőn a felolvasó Ferenc József nevét említette, a nagy tömeg kalapokat lengetve sokáig viharosan éljenzett s midőn az idézett mondatok végét hallotta, a felolvasónak ismételnie kellett azokat. A forradalmat csináló bécsiek ugyanis szerették a dinasztíát. Szerették a tehetetlen, jólelkű császárt s e napokban megkedvelték Ferenc Károlyt s nejét, akiket kívánságaik pártfogóinak hittek. Természetes, hogy kedvelték a főhercegi pár legidősebb fiát is, de Kossuthnak rendkívül hatásos szónoki fordulatai a

¹ A március 12-i rendelet jelentőségét Hugelmann tisztázta: *Historisch-Politische Studien*. Wien, 1915., 76. 1.

² Srbik: *Metternich*, II., 291.

bécsiek rokonérzését az ifjú iránt szinte a rajongásig fokozták. Így gyarapította Kossuth Ferenc József népszerűségét 1848. márciusában, amire később nem zavar-talan örömmel gondolt vissza.¹

Ez a népszerűség azonban nem takarta el a trónörökös családja előtt annak a tapasztalatnak jelentőségét, hogy a forradalom egyre merészebben újít. Március 14-ikén már kihirdették a nemzetőrség felállítását s a cenzúra eltör-lését. A német-szláv tartományok képviselői központi rendi gyűlésre voltak összehíva július 3-ára, hogy segítsék a császárt a törvényhozás és közigazgatás munkájában. De az utca még mindig zsibongott. Ferenc Károly március 14-én éjjel 11 órára összehívta az állami konferenciát, amelyen Ferenc József és Albrecht főhercegek is megje-len-tek. Az elnöklő főherceg kijelentette, hogy az eddigi intéz-ke-dések máris lényegesen megváltoztatták az állami igaz-gatás rendszerét s most a folytonos nyugtalanság miatt nem is lehet tudni, hová jutunk. Tanácsos volna tehát a magunk elhatározásából alkotmányt adni, amennyiben az illik a monarchia viszonyaihoz. De ha ezt megadtuk, minden lehető módon ellene kell szegülnünk a további politikai követeléseknek. A konferencia minden tagja he-lyeselte Ferenc Károly véleményét, noha az alkotmány ígérete a trón örököse részéről rossz sejtelmeket ébresztett az előkelő urak lelkében. Meg is jegyezték rögtön, hogy a szó teljes értelmében vett alkotmány az osztrák monarchiá-ban lehetetlenség addig, amíg Magyarország és Erdély külön alkotmányai fennállanak. Ezt a kissé homályos határozatot úgy értjük, hogy a konferencia szükségesnek hitte az alkotmány kihirdetését a további követelések megelőzése végett, de nem az egész monarchiára kiter-jedő parlamentáris alkotmányra gondolt, mert azt úgysis lehetetlennek hitte az osztrák monarchiában, már

¹ A március 13-i jelenetről: *Die drei Tage der Revolution in Wien* (Augsb. Allgem. Zeitung, 1848. No 97. Beilage. Frankls Wiener Sontagsblätter után.) Ferenc Károlyra és nejeére nézve u. o. az április 7-i bécsi levél. Kossuth Lajos *Iratai*, XI. k., 131. l.

csak a magyar-osztrák viszonyok szabályozatlansága miatt is.¹

Ferenc József külsőleg nyugodtan, de nem a legjobb hangulatban hagyta el a konferencia termét. E napokban szokása volt vigyázni arra, hogy mit iratnak alá a császárral. Március 15-én, az éjjeli konferencia után következő nap délelőttjén látta a névleg Ferenc Károlytól fogalmazott s a császártól már aláírt kiáltványt. Ebben az iratban az éjjeli konferencián megállapított alkotmányos ígéret határozottabban volt formulázva, semmint a nevezetes konferencia tagjai azt kimondották. Azonkívül a teljes sajtószabadság is ki volt hirdetve abban, noha a konferencián erről alig volt szó. De a közvélemény igen zajosan követelte a sajtószabadság világos formában való megadását, mivel a cenzúra egyszerű eltörlését a gyanakvó közönség cselfogásnak hitte, azt sejtven, hogy csak a régi cenzúra van eltörölve, de helyébe újat fognak elrendelni. Ferenc Józsefnek ez a kiáltvány nem tetszett. Úgy hitte, hogy veszélyes volna azt kihirdetni. Gyorsan hívatta Windischgrätzet, az akkori teljhatalmú katonai kormányzót. Mutatta neki a kiáltványt és kérdezte tőle, vajon szabad-e ezt közzétenni. Windischgrätz nemmel válaszolt. A császárné, aki szintén aggódott férje aláírásainak következményei miatt, szétépte az aláírt kiáltványt. Úgy látszik, hogy ez eljárás ellen Ferenc Károlynak sem volt kifogása. De délfelé a császár kikocsizott Ferenc Károlyival és Ferenc Józseffel együtt. Az utcákat a tömeg oly sűrűen szállta meg, hogy a császár kocsija csak lassan haladt előre. A tömeg lelkesedéssel fogadta a császárt, akit népének szeretete mélyen meghatott. Midőn visszatért termébe, egy új, valószínűen az összetépett fogalmazványhoz hasonló kiáltványt írt alá. Ebben kijelenti, hogy a hazának «általunk» elhatározott alkotmánya végett megtette a szükséges intézkedéseket a központi rendi gyűlés minél gyorsabb összehívására. A sajtószabadságot már

¹ Hugelmann id. m. 79. 1. és Friedjung: *Österreich von 1848-1860.*, Bd I., 487. 1.

megadta – úgy mond a kiáltvány – a cenzúra eltörlése által egészen úgy, amint e szabadság más országokban is érvényben van. A kiáltvány hatása rendkívüli volt. Akik olvasták, vagy felolvasását meghallgatták, az örömtől mámorosan átölelték egymást.

A márciusi forradalom Bécsben be volt fejezve, de nem úgy, ahogy Ferenc József óhajtotta volna. Abban már 14-én éjjel megnyugodott, hogy az alkotmányt meg kell ígérni valamikép, a 15-i császári kiáltvány hangja azonban neki bizonyára igenis liberálisnak tetszett.¹

De a határozottság s a konzervatív érzésnek erélye, melyek a főherceg viseletét jellemezték a bécsi márciusi forradalom napjaiban, bizalmat keltettek iránta az udvari körökben. Prágában is erősen érezhető volt akkor a párizsi forradalom hatása, csak úgy, mint Bécsben és Pozsonyban. Az első, aránylag mérsékelt cseh kérvényre az udvar lánghán válaszolt március 23-án. Ez az udvari rezolúció heves kitérésre ingerelte a cseh nemzeti érzést.

A második cseh kórvény a magyar ellenzék sikerén felbátorodva, Csehország alkotmányos önállóságát követelte. E kérvénynek elfogadása – pedig elfogadását az akkori osztrák kormány meg nem tagadhatta – jelentékenyen lazította Csehország kapcsolatát az osztrák birodalommal. Az udvar a kérvény Bécsbe érkezete után rögtön kinevezte Ferenc Józsefet Csehország helytartójának április 6-án. A kinevezést azok eszközölték ki, akik azt hitték, hogy a

¹ Amit itt elbeszéltünk, a^{zt} hiteles adatokból kombináltuk. Nagyjában így történhetett. Az első rendelet szétszakításáról 1. Schütter: *Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Josephs des I.*, 5 1. továbbá Wertheimer Ede közleményét Neue Freie Presse 1903 március 13. Wertheimer gróf Bombelles naplóját közli. A szétszakított irat tartalmát és szerzőjének nevét a naplóból vettük át. Paul Müller: *Feldmarschall Fürst Windischgrätz*. Wien, 1934., 96. 1. és kk.-ben semmi sincs, ami feltevéseinkkel ellenkeznék. A császári kocsizásról *Augsb. Alig. Zeitung* 1848 március 19. Ausserordentliche Beilage, u. o. a március 15-i bécsi levelek. A kocsizás hatását a császár kedélyére a kiáltvány is élénken ecseteli. V. ö. még Helfert: *Geschichte der österreichischen Revolution*, Bd I., 270. és kk.

trónörökös fiának helytartói méltósága Prágában oly jó hatást fog kelteni, hogy a csehek a kapott engedményekkel a birodalmi érdekek sérelme nélkül fognak élni. Azonban gróf Kolowrat, a már akkor leköszönt miniszterelnök, más véleményen volt. Április 8-án, tehát a második cseh kérvény kedvező elintézésének napján, tudatta a minisztertanáccsal, hogy az ő véleménye szerint nem kellene Ferenc Józsefet sietősen Prágába küldeni; jobb volna megvárni a második kérvény elintézésének hatását a csehekre. A minisztertanács a kiküldetés elhalasztását helyeselte, megjegyezvén, hogy a kiküldetésnek sohasem lesz jó eredménye, ha a még kiskorú főherceget gróf Bombelles, a katolikus buzgalmáról ismeretes ajo is elkísérné a nemzeti liberalizmusért rajongó Prágába. Gróf Kolowrat és a vele egyetértő miniszterek, vagy udvari főemberek azért kívánták elhalasztani Ferenc József küldetését, mert attól tartottak, hogy a cseh nemzeti szenvedélyek és a dinasztikus érdekek összeütközése megőrli majd a trón fiatal örökösének tekintélyét. Erre az eshetőségre Zsófia főhercegné már az április 6-i kinevezés előtt is gondolt. Az udvar nem vonta vissza a kinevezést, de ürügyet keresett a halasztás igazi okának leplezésére.¹

Szép és hatásos ürügyet szolgáltatott egyebek közt az olaszországi háború. A bécsi forradalom hírére feltámadtak az olaszok a halálosan gyűlölt osztrák uralom ellen. Radetzky tábornagy kénytelen volt elhagyni Milánót március 22-én, de mikor kivonult, visszatekintve a város felé ezt mondotta: Nemsokára visszatérünk.² Vissza is tért oda augusztus 6-án, ötödfél hónapi véres küzdelmek után.

Az osztrák katonai, vagy udvari körök és mindazok, akik az osztrák birodalom múltját és jövőjét szívükön viselték, izgatott érdeklődéssel kísérték az aggastyán

¹ Schütter id. m. 5. és 6. 11. Paul Müller id. m. 357. 1., 228. jegyzet. Hartig; *Genesis*, 215/6. Zehentbauer: *Verfassungswandlungen im neuen Österreich*. Heidelberg, 1911., 118.1. és az április 8-i minisztertanács jegyzőkönyve. (B. Á. L.)

² *Erinnerungen eines österreichischen Veteranen* (Schönhals), Bd I. Stuttgart u. Tübingen, 1852., 124. 1.

tábornagy kiváló hadvezetését és hadseregének hősiességét.

Már az olasz zavarok első hírére gróf Bombelles azt ajánlotta Zsófia főhercegnének, hogy küldjék a fiatal főhercegeket, s velők együtt Ferenc Józsefet a harctérre; így szabadulhatnak a ferde helyzetből, melybe a forradalom sodorhatja őket.¹ A főhercegné nem ellenkezett hú és kedvelt emberével, de az a gondolat, hogy fia a harctérre vonul, nem jól esett anyai szívének. Azonban fia oly türelmetlenül sürgette az engedélyt az olasz útra, hogy nem tagadhatták meg tőle.² El volt arra szánva, hogy a harctéren teljesíti katonai kötelességét, de nem csupán a hadi élet tapasztalatai kedvéért vonzódott Radetzky táborába, hanem azért is, hogy meneküljön onnan, ahol felizgatott népcsoportok parancsolnak az uralkodónak és kormányának. Április 20-án határozta el az udvar, hogy teljesítenie kell az ifjú kívánságát, aki azonban csak öt nap múlva indult a harctérre. Épp akkor indult el Bécsből, midőn kihirdették az április 25-i új osztrák alkotmányt, a március 15-i ígéretnek liberális szellemű formulázását. A polgárok örömrivalgása a császári család lakosztályába hallatszott.³

Föltehető-e, hogy Ferenc József nem akarta hallani ezt az örömrivalgást? Anyja, úgy látszik, bizonyos megnyugvással fogadta az új alkotmányt, mely biztosítékokat is nyújtott a szélső radikális kilengések ellen. Ferenc József bizonyára együttértzett e tekintetben is anyjával, sőt tudjuk, hogy részt vett az új alkotmányt elhatározó utolsó konferencián,⁴ s mégis sietett az alkotmányosságért rajongó Bécsből oda, ahol az alkotmányos élet lebecsülését

¹ Bombelles március 20-i napló jegyzete. Wertheimer közleménye id. h.

² *Hofdamenbriefe*, 95.1., az 1848 május 7-én kelt bécsi levél.

³ ReinoehI: *Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie*. Historische Blätter, 1931., 119. 1. Schnürer: *Briefe Franz Josephs*, 85. 1.

⁴ Helfert id. m., I., 474. Reinoehl id. h., április 25-i és 26-i feljegyzések.

a jó társasághoz tartozás követelményének tekintették.¹ Az aggódó anya fiától egy levelet küldött Radetzky tábornagnak. «Ami nekem a legdrágább, szívem vérét bízom az ön hű kezére, vezesse gyermekemet az ön pályáján, akkor jól és becsülettel halad» – így kezdődik a levél, melyben az anyai szeretet és a dynastia tagjainak tisztelete az Ősz hadvezér iránt szép kapcsolatban van kifejezve.

A tábornagy válaszában arról a könnyről beszél, melyet visszafojtani nem tudott, midőn az anya meghatóan fenséges szavait olvasta. Nem hitte volna, – írja – hogy élete estéjén ilyen nyomasztó eseményeket fog megérni, de ez az idő elmúlik és Ő hiszi, hogy a monarchia igazán megszilárdul. Ezt a hitet akarja sírboltjába vinni.²

Radetzky a jövőbe vetett hitét a főhercegnek a katonának szívét megnyerő egyéniségére is alapította s épp ezért bizonyos nyugtalanságot érzett, midőn a császárhuszárok egyenruháját felöltött főherceg megjelent a veronai főhadiszálláson április 29-én reggeli négy órakor. «Gondolja meg, – mondotta neki a tábornagy – hogy mi történik, ha fenséged, amitől Isten óvjon, fogságba kerül!» «Tábornagy Úr», – válaszolt a tizenhét éves ifjú – «talán vigyázatlanság volt engem ideküldeni, de mivel most már itt vagyok, becsületed parancsolja, hogy vissza ne forduljak addig, amíg valamit nem láttam a háborúból». A tábornok elérzékenyült s kezét fogva a főhercegnek, ennyit mondott: «Maradjon tehát császári fenség».³

Ferenc József nem akart a háború henye szemlélője lenni; alig várta az úgynevezett tűzkeresztelőt. Nem a pastrengói csatákban, mint Helfert írja, hanem a Santa

¹ Bombelles ezt írja március 1-én naplójába: Nur die Einfältigen können noch an das constitutionelle System glauben; dessen Zeit ist abgelaufen (Wertheimer közl., id. h.). *Schönhals Erinnerungen*, I., 13. 1., a XIX. század első tizedeinek «Constitutionsschwindel-jéről» beszél.

² Zsófia levelét 1. Otto Ernst: *Franz Joseph in seinen Briefen*, 139. 1. Válasz Schnürer id. könyve, 92. 1.

³ Helfert: *Geschichte der österreichischen Revolution*, II., 143. Schnürer id. m., 88. 1. A Helfertől idézett párbeszéd megfelel a körülményeknek s a két beszélő érzéseinek.

Lucia körül vívott nagy ütközetben volt először kiteve az ellenség tüzelésének.¹

A május 6-i santaluciai ütközet Schönhals altábornagy szerint az egész olasz hadjáratnak legfényesebb, legdicsőbb és legnagyobb hatású fegyverténye volt. Addig Károly Alberthez szegődött a szerencse, de Santa Luciánál fordulat állott be. A piemonti hadsereg önérzete itt megrendült s az osztrák hadseregben, mely eddig csekélyebb száma miatt nem boldogult, a győzelem reménye és akarata megerősödött. Radetzky és D'Aspre, a hadtestparancsnok, csodálattal emlékeztek meg Ferenc Józsefnek a csatatéren kifejtett nyugodt bátorságáról. Egy ágyúgolyó hozzá közel fűrődött a földbe, s noha élete veszélyben forgott, egyetlen ideges mozdulattal sem árult el nyugtalanságot.

D'Aspre jónak látta egy állítólag szükséges taktikai mozdulat elrendelése által a tűzvonal mögé igazítani az igazi katona dicsőségére vágyakozó főherceget. Ebben a nevezetes ütközetben egy ágyúgolyó elszakította az ötvennyolcèves pottornyai és csáthi Pottornyay Andrásnak, a Ferenc Károly-ezred ezredesének jobbkarját. Az ezredes odalovagolt D'Aspre altábornagyhoz és nyugodtan mondotta: «Excellenciádnak jelentem alássan, hogy elveszítettem jobb karomat és kénytelen vagyok az ütközetből visszavonulni». Ferenc József kérésére Pottornyayt tábornoki rangban nyugdíjazták és kinevezték a nagyszombati rokkantak háza parancsnokának.²

¹ Helfert: *Geschichte der österreichische Revolution*, II., 144. írja, hogy a pastrengói háromnapi harcban üdvözölte D'Aspre tábornok Ferenc Józsefet «tűzkeresztelőjén». Pastrengo körül háromnapi harc dúlt, április 28-30-ig. Ferenc József csak 29-én érkezett Veronába és május 1-én írja anyjának: «Hier sind wir leider noch nicht ins Feuer gekommen, obwohl gestern ein ziemlich starkes Gefecht an der Etsch war, das ich aber versäumt habe» (Schnürer id. h., 89. l.). Tehát nem sodródott a pastrengói harcba és május 1-én még nem hallott golyókat füttyülni. Csak május 6-án írja: «Ich habe zum. ersten Male die Kanonenkugeln um mich pfeifen gehört, und bin ganz glücklich». (Schnürer, 93 l.).

² *Schönhals Erinnerungen* 223., 225. és kk. Schnürer id. h. 93-96. 11. Duncker: *Das Buch von Vater Radetzky*, 92., 93. II.

A monarchia sorsára nézve döntő hadi események közvetlen szemlélete, a jutalmazás, a példaadás kötelessége, a hadsereg és az udvar közt a közvetítés szerepe izgatták az ifjú érdeklődését és kielégítették kötelességérzetét. Megszerette a tábori életet sötét, de lélekemelő benyomásaival, fáradalmaival, csalódásaival és reményeivel együtt. A hadjárat legkeserűbb csalódásait is könnyebb volt eltűrnie, mint az otthonról érkezett híreket. Az osztrák alkotmány, melyet Ferenc József Olaszországba indulása napján hirdettek ki Bécsben, annyira biztosította az örökös tartományok népeinek szabadságát s zavartalan fejlődését, hogy Deák Ferenc István nádornak így nyilatkozott róla: odaadnám érte még az 1848-i magyar alkotmányt is.¹

Azonban a bécsi demokraták radikális szárnya nem akart versenyezni Deákkal az alkotmánylevelek méltányos megítélésében. Az április 25-i alkotmánylevél mind élesebb bírálat tárgya lett. A minisztérium, melynek feladata volt azt az életbe átültetni, gyöngesége miatt elvesztette tekintélyét a pártok előtt. A jó öreg gróf Ficquelmont tábornok, a tapasztalt diplomata, mint miniszterelnök a reakció bajnokának hírébe keveredett. Meggyűlöltek, mert Metternich bizalmas barátja volt s mert orosz nőt vett feleségül.

Május 3-in egy küldöttség kereste otthon, majd dörömbölt hivatali helyisége ajtaján, míg a miniszter be nem eresztette a hívatlan vendégeket. Követelték lemondását, azután Clary hercegné, Ficquelmont leánya lakásáig kísérték, ott új küldöttség jelent meg előtte s addig el nem hagyta, míg meg nem ígérte, hogy 24 órán belül felterjeszti lemondását ő felségének. Nemcsak Őt, hanem családját

¹ A május 4-i minisztertartásban Pillersdorf jelenti, hogy István nádor megköszönve neki az április 25-i alkotmánylevél átküldését, közölte vele, «dass der gesetzte und einsichtsvolle Ungarische Minister Deák als er die ihm von S. Kais. Hoheit mitgeteilte Verfassung Urkunde durchgelesen, sagte, mit dieser Constitution möchte ich sogar die ungarische vertauschen» (B. Ä. L. M. R. Protokolle). Pillersdorf leánya megírta nagynénjének Deáknak ezt az elismerését. (Helfert: *Gesch. der österr. Revolution*, II, 317. 1.).

tagjait is sértegették, írja a gróf lemondó levelében. A minisztertanács május 4-én támogatta Ficquelmont lemondását azzal a jellemző indokolással, hogy így «a nyugalom ma estére biztosítható». Ficquelmont kedvelt s bizalmas híve volt a császári családnak; Ferenc József már csak ezért is fel volt háborodva, mikor Veronában a lemondás körülményeit hallotta. «Hát már sohasem lesz itt nyugalom?» – így kiáltott fel – «szegény Ficquelmont nem érdemelte meg, hogy így bánjanak vele».¹

Ficquelmont utódja, Pillersdorf jólelkű, de igen gyöngé akarató ember volt, aki minden zajosan nyilatkozó népies kívánságra igent mondott, hogy a 4-i minisztertanács szavai szerint biztosítsa a nyugalmat aznap estéjére. A bécsi egyetemi tanulók s munkások, a forradalmi mozgalom e harcosai ismerve a kormány nyugalomszeretét és hatalmi eszközeinek szegénységét, talán idegen izgatók által is felbujtva, nem bírtak leszokni a tüntető felvonulások és a macskazenék rendezésétől. Mihelyt a kormány némi jelét adta annak, hogy parancsolni szeretne, a bécsi nép visszavonatta vele a parancsot, sőt újabb követelések kierőszkolásával régibb hatalmi helyzetéből is kiverte. A május 15-i nagyméretű tüntetésnek eredménye az volt, hogy a minisztérium a rend fenntartását egészen a nemzetőrségre bízta, az április 25-i alkotmányt mellőzte s az új alkotmány szerkesztését az összehívandó alkotmányozó országgyűlés feladatának jelentette ki. Az országgyűlés felsőházát eltörölte és kibővített választójogot fogadott el. Így azután – mondotta a miniszteri rendelet – többé nincs helye a kételkedésnek a népképviselőtök tökéletességében. De a császári család úgy érezte, hogy a május 15-i forradalom az uralkodói hatalom süllyedését is kétségtelemné tette. Ezért elmenekült Bécsből a hű Tiroli fővárosába.

Ferenc József megrendült a május 15-i forradalom hírére hallván. Azt hitte, hogy az engedmények feleslegesek vol-

¹ Reinoehl 118. 1., március 17-i feljegyzés. Schnürer id. m., 93. 1. Ficquelmont lemondásáról a május 4-i minisztertanács jegyzőkönyve (B. Á. L. M. R. Protokolle).

tak. Pillersdorfékat okolta az eseményekért. Megfoghatatlan minisztereknek, majd egyszerűen gazfickóknak nevezte őket. Pedig azok jót akartak, a demokratikus monarchia szellemében szerettek volna kormányozni, de oly katonákra kellett támaszkodniuk, akik néha eladták tetteiket a minisztérium ellen felvonuló egyetemi hallgatóknak.¹

Gyöngék voltak a miniszterek, nem csupán jellemük, hanem helyzetük miatt is. Az alkotmány és szabadság jelszavainak mindent lenyűgöző ereje ellen csak a hősiesség vehette volna fel a küzdelmet az akkori Ausztriában. Ferenc József felfogásának változásán is érezhető az áramlat hatásának ereje. Bármily kívánatosnak hitte a fejedelmi abszolutizmus érvényesítését, a márciusi napok óta már nem utasította el azt a gondolatot, hogy az angol formájú alkotmányos monarchia a rend fenntartását biztosítva, szilárd támasza lehetne az uralkodói tekintélynek. Igen örült annak, hogy a császári család Innsbruckba menekült s kérte anyját, hogy a hálátlan Bécsbe vissza ne menjenek. El volt ragadtatva Ferdinánd május 20-i kiáltványától. A kiáltvány elítéli a 15-i tüntetést, de kijelenti, hogy az uralkodó nem akarja visszavonni azt, amit márciusban adott, sőt hajlandó népeinek kívánságát teljesíteni a birodalmi és helyi érdekek fejlesztése végett. De azokat a kívánságokat a birodalmi gyűlés tárgyalásából terjesszék eléje szentesítés végett és ne felelőtlen emberek csikarják ki tőle meglepő rohammal. Erről a kiáltványról írja Ferenc József, hogy az «a legszebb, ami e nemben látható»- Bizonyára az utcai tüntetések elítélése tetszett neki leginkább a kiáltványban, azonban az alkotmányos haladás igazi módszerének ajánlását is helyeselte. Mert már fiatalkorában is alá bírta rendelni érzéseit a politikai okosság követelményeinek.²

¹ Az *Augsb. Allgem. Zeitung* május 19-i számában a 2131. lapon írja egy bécsi levelező: «Die Studenten und Techniker hatten ihre Gewehre geladen; ich sah selbst Soldaten die ihnen Patronen verkaufen».

² Schnürer id. m., 101-107. 11.

De a bécsiek módszerein nem fogott az innsbrucki kiáltvány. Azt az akadémiai légiót, melynek szereplését a császári kiáltvány elítélte, a kormány május 25-én fel akarta oszlatni. Erre barrikádok emelkedtek a bécsi utcákon, a nemzetőrök és a munkások a tanulók pártjához szegődtek. A kormány május 26-án délután kénytelen volt kijelenteni, hogy a május 15-i engedmények egész terjedelmükben érvényesek, s hogy az akadémiai légió a katonasággal és a nemzetőrséggel egyenlő arányban vehet részt a kapuk őrzésében.

Ily körülmények közt Ferenc Józsefnek nem volt kedve elhagyni Radetzky seregét. Boldog volt, hogy más főhercegekkel együtt ott tartózkodhatik, ahol «a hűség és ragaszkodás» még otthonos. Az Istenre kérte anyját, hogy őt ne hívják vissza Bécsbe, ahol tekintélyét kockára kellene tennie, őrizték meg őt a jobb időkre, amikor talán még jó szolgálatokat teljesíthet.¹

A főhercegné teljes mértékben méltányolta fiának okos előrelátását és szerette volna sértetlenül átmenteni tekintélyét a politikai zavarok örvényeiből a csendesebb idők révébe. De többféle körülmény gátolta fia kívánságának teljesítését.

A Pillersdorf-minisztérium már április 29-i tanácsülésén kifejezte azt a reményét, hogy Ferenc József a felsőolaszországi harctér megtekintése után visszatér Bécsbe, csehországi küldetése végett. A santaluciai csata után, a május 13-i minisztertanács Pillersdorf előterjesztése értelmében kérte a császárt, hogy rendelje vissza Ferenc Józsefet, mert élete a harctéren veszélyeztetve van és mivel könnyen megeshetik, hogy szemtanúja lehet a lázadó alattvalókon végrehajtandó megtorlásoknak, pedig az ilyen látványoktól az ifjút meg kellene kímélnünk. Pillersdorf azt hitte, hogy Ferenc Károly főherceg helyesli az ő felfogását.² Ügy látszik, igaza volt, mert bizonyos, hogy Ferenc József környezetében is kételyek támadtak az iránt, vajon sza-

¹ M. R. Protokolle. (B. Á. L.)

² Schnürer id. m., 98-102. 11.

bad-e majd végignéznie a jövődő uralkodónak a fellázadt lombardok kegyetlen büntetését.¹ Május 18-án a minisztertanács ismételten megsürgeti Ferenc József visszahívását, tekintettel a május 15-i fordulat következményeire.²

Midőn 1848 május 20-ika körül a gróf Thurntól vezetett tartaléksereg egyesült Olaszországban a főhadsereggel s így várható volt, hogy Radetzky meggyarapodott hadseregével támadni fogja a piemontiakat, Ferdinánd császár Ferenc Károly ellenjegyzésével megírta a tábornagynak, hogy a következő hadi mozdulatokban rendelkezék a főhercegekkel tetszése szerint, nehogy az ő személyes bátorságukra való tekintet a hadsereget feleslegesen terhelje és a sikert esetleg veszélyeztesse.

Ez a rendelet jele volt annak, hogy Ferenc Károly és neje már megelégték a fiuk harctéri kirándulásával járó izgalmakat.

Így azután könnyű volt a cseh gubernium elnökétől Innsbruckba küldött gróf Nostitznak és dr. Biegernek kieszközölniök Ferenc József visszahívását abból az okból, hogy mint helytartónak életbe kellene léptetnie az április 8-án Csehországnak adott jogokat/

Nem messze Mantuától, Sanguinetto mellett Ferenc József nagy sajnálkozására elvált a Vicenza felé igyekező hadseregtől június 5-én és 8-án Innsbruckba érkezett. Öt hetet töltött az ellenséggel szemben Radetzky táborában. Látott ott küzdeni és elvérzeni német, magyar, cseh, oláh, sőt olasz katonát is a császári zászlók védelmében. Itt érezte át a közvetlen tapasztalat el nem törölhető erejével azt, amit addig inkább elmélkedve értett, hogy a soknyelvű monarchiát csak a dinasztiahoz ragaszkodó egységes hadsereg szigorú fegyelme mentheti meg a szétbomlástól. Grillparzernek Radetzkyhez intézett szárnysegédje:

¹ Schnürer id. m., 97. 1.

² M. R. Protokolle. (B. Á. L.)

³ A május 25-én kelt rendelet M. R. Akten 1183/1848 (u. o.).

⁴ Helfert: *Geschichte der österreichischen Revolution*, II., 353-358. 11.

⁵ Schönhals, II., 38. és Schlitter id. m. 7. 1.

«A te táborodban van Ausztria», akkortájt jelent meg, amikor Ferenc József Sanguinettóból Innsbruckba utazott. Nem a rímes sorokból, hanem a Mincio és Adige közt elterülő véres harcterek jeleneteiből merítette azt a meggyőződést, hogy hadvezérei táborában kell keresnie Ausztria jövőjét.¹ Gróf Nostitz és dr. Eieger, akik Őt visszaszólították Innsbruckba, tulajdonképpen egy nem törvényes hatóságnak voltak megbízottjai. A két bécsi májusi forradalom után ugyanis három csehországi főúr, gróf Thun, Windischgrätz és gróf Mittrovsky május 30-án ideiglenes kormányt alakítottak, mely nem akarta elfogadni a Pillersdorf-minisztérium rendeleteit, azt mondván, hogy ez a minisztérium a bécsi utcák népének rabja lett. Pillersdorfék tiltakoztak a törvénytelen alakulat ellen, de Thun Leo és társai szövetkeztek a cseh nemzeti bizottsággal abban a reményben, hogy egy dinasztikus érzelmű, vallási és társadalmi tekintetben konzervatív cseh nemzeti államot alapíthatnak. Ez az állam megindíthatta volna Ausztria föderális átalakítását, és ennek az államnak élére hívta a Thun Leótól vezetett kormány Ferenc Józsefet Prágába alkirálynak. Midőn Thunék követei megjelentek Innsbruckban, Zsófia főhercegnőnek megtetszett a csehországi főurak terve. «Ideje már, – így szólt – hogy véget vessünk a bécsi Szent István-templom tornyához tapadó politikának.» Mikor azután a két csehországi követ hazájukba visszatérve Nürnbergbe érkezett, hírért hallották a június 12-i prágai forradalomnak. A cseh radikálisok Prágában fellázkodtak a főúri kormány ellen. Windischgrätz letörte a lázadást és ez által el volt ejtve a föderalista gondolat; a cseh főurak is visszatértek a Pillersdorf által védelt centralizmushoz. Ferenc József alkirályi méltóságának most már nem volt sok értelme; egyáltalán nem látszott tanácsosnak az ifjú főherceget a lenyűgözött szláv radikálisok városába küldeni.²

¹ V. ö. Eduard Heller: *Kaiser Franz Joseph I.*, Wien, 1934., 21. és köv.

² M. R. Protokolle 1848. első hónapjaiból (B. A. L.) és Louis Eisenmann: *Le Compromis Austro-Hongrois*, Paris,

Ott maradt tehát az innsbrucki udvarban. Környezete úgy vette észre, hogy az olasz harctéren a főherceg testi ruganyossága, magatartásának méltósága s értelmének ereje is gyarapodott.¹ Mindjobban meggyökerezett az a felfogás, hogy a most már hadviselt ifjú van hivatva elődjei trónján megszilárdítani a meggyengült uralkodói tekintélyt.

Természetesnek látszik az a felfogás, mely az irodalomban gyakran felhangzott, hogy Zsófia főhercegnő sürgette Ferdinánd lemondását, Ferenc József javára. Bizonyos, hogy óhajtotta a lemondást, de Hübnernek, a későbbi nagykövetnek, majd miniszternek van igaza, aki napló-szerű emlékiratában ezt írja: «Ferdinánd császár lemondásának gondolata nejjének fejéből és szívéből keletkezett.»² Mária Anna, a savoyai házból származó szentéletű császárné, úgy szerette és gondozta férjét, mint anya gyermekét. Azonban lelkiismeretét már a negyvenes években nyugtalanította az a gondolat, hogy férjének teljes önállósága veszedelmét okozhatja a dinasztiának, melynek ő anyja által vérbeli rokona is volt. 1847 novemberében úgy egyezett meg Metternichkel, hogy a trónváltás 1848. augusztus 18-án menjen végbe, amikor Ferenc József betöltvén 18-ik évét, nagykorúvá lesz.³ Vajon miért gondolta Metternich a 18. életévet az uralkodó nagykorúsága évének? Hiszen a házi statútum szerint, melyet Ferdinánd 1839-ben írt alá Metternich ellenjegyzésével, az uralkodásra hivatott főherceg már 16 éves korában eléri a nagy-

1904., 96., 97. 11. Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860.*, I. 57., 58. 11. nem a kellő sorrendben beszéli el az eseményeket. Előbb említi a júniusi forradalom leveretését és azután így folytatja: Darauf fassten der Statthalter (Thun) und der General (Windischgrätz) den sinnreichen Plan stb. Pedig Thunék május 30-án alakították meg az ideiglenes kormányt s a prágai forradalom június 12-én tört ki. Ha a forradalom megelőzi Thunék vállalkozását, nem igen érthetnők Nostiz és Rieger innsbrucki útját.

¹ Helfert: *Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes*. Bd III., 385. 1.

² *Ein Jahr meines Lebens*, 319. 1.

³ U. o.

korúságot.¹ Metternich, úgy látszik, nem bírt könnyen megbarátkozni a legitim öröklés rendjének megváltoztatásával s ezért igyekezett elodáznai a trónváltozást, visszaemlékezvén arra, hogy a Habsburgok régebben a trónörököszt 18 éves korában ismerték el nagykorúnak. De a viharos márciusi napokban Mária Anna lelkiismerete erősen nyugtalankodott. Az első forradalmi nap után következő éjjelen hivatta a leköszönt kancellárt és tanácsot kért tőle, mert szerette volna, ha Ferdinánd március 14-én lemond. Metternich türelemre intette, mondván, várja meg Ferenc József 18. évének betöltését. Mária Anna nem bírt megnyugodni. Másnap, amikor Metternich menekülni készült, megizente neki, hogy ő mégis csak szeretné lemondadni férjét március 14-én, nehogy újabb engedményeket csikarjanak ki tőle. Metternich válaszában csillapította a jámbor lélek aggodalmait.²

Midőn Metternich elmenekült, Mária Anna Windischgrätz Alfréd tanácsára hallgatott. Windischgrätz ugyanis mediatizált hercegi család tagja volt, mint Metternich, és a dinasztia egyik legerősebb támaszának látszott. Mária Anna már az Innsbruckba menekülés előtt és Innsbruckból is szeretett volna férjével a magánéletbe vonulni, de Windischgrätz csakúgy, mint Metternich, ragaszkodott a legitimizmus gondolatához s a lemondást halasztani kívánta addig, amíg Ferdinánd oly helyzetbe jut, hogy veszélyes aláírást követelnek tőle.³

Egyelőre tehát az innsbrucki udvar pihentette a lemondás gondolatát; sokkal inkább kötötte le figyelmét 1848. március óta az a kérdés, vajon a kénytelen-kelletlen tör-

¹ Eckhart Ferenc: *A Habsburg-Lotharingiai Ház Családi Törvénye*. Budapest. (É. n.) 83. 1.

² Srbik: *Metternich*, II., 285. és 288. 11. Ezek után helyreigazításra szorul Helfertnek elbeszélése, mely szerint Ferdinánd március 14-én kijelentette neje előtt, hogy le akar mondani. (*Geschichte Oesterreichs vom Ausgange* stb. III., (342. 1.) Schütter: *Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Joseph I.* Anhang (24. 1.). Az itt közölt Hummelauer-féle Emlékirat Bevezetésének Metternich a szerzője a 25. 1. első kikezdéséig. a Helfert id. m., 342-349. 11.

vényesnek elismert alkotmányozó birodalmi gyűlés megnyitására visszautazzék-e a császári udvar Bécsbe, a forradalmak folyton békétlen műhelyébe? A Pillersdorf-, Doblhoff- és Wessenberg-minisztériumok sürgették a visszatérést, kifejtvén, hogy a monarchikus gondolat veszélyben forog, ha a birodalmi gyűlésnek július végéig elhalasztott megnyitása a császár, vagy a főhercegek távolléte miatt szürke formasággá süllyed.

Az udvar azonban megalázásnak tekintette a visszaköltözést; XVI. Lajosnak Varennes-ből való visszahurcoltatása lebegett képzelete előtt.

Ferdinánd végre június közepén kinevezte János főherceget teljhatalmú helyettesének; a következő hónapban a főherceget megválasztották a német birodalom kormányzójának. A főherceg megnyitotta ugyan a bécsi birodalmi gyűlést, de a két hivatalt nem bírta összeegyeztetni. Arra kérte az innsbrucki udvart, hogy küldje el Ferenc Józsefet Bécsbe a császár helyettesének. Mivel az udvar ettől a kiküldetéstől idegenkedett, János főherceg július 19-én az eddiginél határozottabb hangú levelet írt Innsbruckba három példányban. Az egyik Mária Annának, a másik Ferenc Károlynak, a harmadik Ferenc Józsefnek szólt. A főherceg levelében kijelentette, hogy most már nem lehet többé habozni, nem lehet többé Bécsbe alter egót küldeni; ha a császár nem akar visszamenni Bécsbe, nincs más menedék, mint a kettős lemondás és Ferenc József nagykorúságának kihirdetése. János főherceg nem volt ugyan kedvelt rokona azoknak, akikhez levelét küldötte, de szavai aligha hangzottak el hatás nélkül. Nem is látszott tanácsosnak a további dacolás a birodalmi gyűlés akaratával szemben; az udvar tehát elhatározta a visszatérést.¹

Az augusztus 12-i bevonuláson feltűnt a császár halvány arcszíne. A császárné és Zsófia könnyeztek, de nem az öröm-

¹ Az 1848-i minisztertanácsi jegyzőkönyvek május-július (B. Á. L.). János főhercegről: OSuliban belga követ jelentései július 17. és 19. (Brüsszeli külügyi levéltár.)

től, mint a bécsiek hitték. Ferenc József arcán komoly, szinte sötéten haragos hangulatnak vonásai látszottak.¹

A rendőrséget e napokban az a valótlannak bizonyult hír foglalkoztatta, hogy merénylet készül a bevonuláskor a császár személye ellen.² Ez a hír nem az egyetlen jele volt annak, hogy a császári ház népszerűsége Bécsben a márciusi napok óta jelentékenyen csökkent. Az udvar jelenléte nem fojtotta el a forradalmi hangulatot. Hübner már szeptember 11-én biztosra vette, hogy Bécsben új lázadás fog kitörni. Még e forradalom kitörése előtt így jellemezte a helyzetet: «Mit látunk? Schönbrunnban egy beteg, minden hatalomtól megfosztott uralkodót a császári családdal együtt mintegy szobafogságban. Ha nem érkezik gyors segítség, arra az útra jutunk, mely a Temple vagy a Conciergerie felé vezet».³ A bécsi állapotok és a magyarországi bonyodalmak Windischgrätz legitimizmusának szigorát annyira enyhítették, hogy a trónváltás okiratainak fogalmazványát szeptember elején már elküldötte a császárnénak. A lemondás idejét a májusi forradalomból keletkezett birodalmi gyűlésnek oly esetleges határozataival hozta kapcsolatba, melyek az uralkodói tekintélyt megaláznák.

Az október 6-i forradalom, Latour felkoncoltatása, a halállal fenyegetett Bach és Wessenberg menekülése siettették a trónváltás előkészületeit.⁴ Az udvar nem maradhatott tovább a schönbrunni szobafogságban. Október 7-én elindult Olmütz felé; Ferenc József lóháton kísérte az udvari kocsikat; komolyan, de inkább felháborodva, mint csüggetegen beszélt a helyzetről.⁵

November 21-én megalakult a Schwarzenberg-minisztérium, a liberális Wessenberg-kormány utódja. Az új miniszterelnök a legitimizmus igazi értelmét az erélyes ifjú főherceg trónraléptében kereste. Mária Anna még november 24-én sem volt egészen nyugodt arra nézve, vajon

¹ Hübner id. m., 189. 1.

² Az augusztus 13-i minisztertanácsjegyzőkönyve. (B. Á. L.)

³ Hübner id. m., 202., 220. 11.

⁴ Helfert id. m. 351. 1.

⁵ Hübner 234., Reinoehl 124.

szabad-e neki már néhány nap múlva lemondásra bírnia férjét. Megkérdezte Windischgrätzet, akinek szava kivált Bécs elfoglalása után igéző hatással volt lelkére. Mikor Windischgrätz azt felelte, hogy most itt az ideje a lemondásnak, a december 2-i trónváltás minden komolyabb akadályát el volt távolítva. Mert Ferenc Károly ingadozása az utolsó percekben, vagy V. Ferdinánd felindulása, mikor a hatalom látszatától kellett elválnia, lélektani szempontból nem érdektelenek, de csak múló jelenségek voltak.¹

December elsején a trónfoglalásra vonatkozó okiratok még II. Ferenc nevében emlegették az új császárt. Schwarzenberg ekkor kiigazította az okiratokat I. Ferenc József nevére. E névnek felvételét némelyek úgy magyarázzák, hogy Ferenc József nevének kettőssége a Ferenc császár és II. József irányának egyesítését akarta kifejezni. De e névben aligha kell ilyen mély értelmet keresnünk, hiszen az új uralkodót már bölcsőjében is Ferenc Józsefnek nevezték, noha később a család egyszerűen Ferencnek szólította. De igen valószínű, hogy Schwarzenberg a kettős név felelevenítésével II. József emlékének népszerűségét kívánta hasznosítani az új uralkodó érdekében.²

A trónváltás ünnepélyes jelenete 1848. december 2-án fokozta a sok forradalmi izgalomtól idegessé lett család érzékenységét. A nők sírtak, még Schwarzenberg is meghatottan olvasta fel a lemondás, a nagykorúvá nyilvánítás és a trónfoglalás okiratait. V. Ferdinánd bécsies kedélyességgel intette az előtte térdelő unoka-

¹ Helfert id. m., 355. 1. Bibi: *Der Zerfall Oesterreiche*, II., 165., 166. 11. Wessenberg december 26-i levele is beszél V. Ferdinánd heftige Gemütsbewegung-járól. (Briefe von Wessenberg an Isfordink v. Kostnitz. Theil I. Leipzig, 1877., 1. 1.) Kübeck szerint Ferenc Károly még december 21-én is kissé nyomott hangulatban volt (*Tagebücher*, Bd II., 32. 1.). Ellenben Zsófia december 3-án férjéről, mint boldog apáról beszél. (Reinoehl id. h., 127. 1.)

² Hübner 317. és Baronin Luise Sturmfeder: *Die Kindheit unseres Kaisers*, 49. 1. Joseph Redlich: *Kaiser Frans Joseph von Oesterreich*. Berlin, 1928. 41. 1.

öccsét, hogy jól viselkedjék, hiszen ő szívesen adta neki ezt az ajándékot. Mária Anna boldogan ölelte át az új uralkodót, a dinasztia reményét. A lemondott császárral szembenálló Windischgrätz és Jellachich tábornokok büszke nyugalma némán, de érthetően jelezte az új kormányzat irányát.

A külföldi hatalmak követői közül gróf Sullivan de Grass, a belga követ volt az első, aki átadta az új uralkodónak megbízólevelét. A gróf a december 28-i fogadtatáson jóidéig beszélgetett a császárral és ezt jelentette róla: «A mostani súlyos körülmények közt a Gondviselés oly uralkodót adott Ausztriának, akinek ifjúsága, értelmi ereje, jellemzilárdsága és személyes bátorsága dicső jövődöt ígérnek a birodalomnak».¹

Az osztrák udvar tisztelője a monarchia jövőjét a dicsőség fényében látta az ifjú uralkodó egyéniségének hatása alatt. A magyar szabadságharc nem zavarta a követet reményeiben, hiszen közeli eshetőségnek látszott a magyarok leveretése.

A forradalmak gyűlöletében nevelkedett uralkodónak lelkéből teljesen ki volt rekesztve az a gondolat, hogy a trónváltás kitűnő alkalom volna a régi magyar jogrend helyreállítására. Szörnyűségnek látszott az udvar előtt 1848. decemberében arra gondolni, hogy a trónváltás közöltessék a magyar országgyűléssel s hogy az új magyar király alkotmányos uralkodását elő kellene készíteni a 48-as törvények célszerű kiegészítése által. Magyar hazafiak álmodoztak ekkor ilyen lehetőségekről. Pozsony városa kérte Ferenc Józsefet 1849 elején, hogy utánozva dicső elődjeit, jelenjék meg hű magyarjai közt s a hagyományosan alkotmányos koronázás által szentelje meg magyar alattvalóinak fiúi szeretetét a trón iránt. A választ a pozsonyi küldöttség felterjesztésére Schwarzenberg fogalmazta. A herceg elhallgatta a koronázást, de intette a magyar nemzetet, hogy sietve térjen vissza alattvalói kötelességeihez. Besztercebánya városa is kijelentette ekkor,

¹ December 29-i jelentés. (Brüsszeli külügyi levéltár.)

hogy bizalommal várja a pillanatot, amikor őfelsége fejét a szent korona ékesíti. Választ sem kapott.¹

Ez az álom csak később, majdnem tizenkilenc év múlva lett valósággá.

Egyelőre az új uralom vezető miniszterei, mint a belga követ egy jelentéséből is tudjuk, örültek a magyarok ellenállásának, mert ez jó ürügyet szolgáltatott nekik arra, hogy Magyarországot a hódítás jogán kormányozzák.²

Ez a szándék nem a belga követ által jósolt jövődő dicsőségnek volt záloga, hanem megindítója oly bonyodal-
máknak, melyek végzetes erővel sodorták a monarchiát az összeomlás felé.

¹ A pozsonyi deputációról. M. B. Acten. No 3168/1849, a besztercebányai feliratról M. R. Acten. No 759/1849. (B. Á.L.) A pozsonyi feliratról l. még Helfert: *Der ungarische Winterfeldzug*. Th. II. 421. 1.

² December 20-i jelentés (Brüsszeli külügyi levéltár). Meg-erősíti ez a jelentés Berzeviczy Albertnek azt a felfogását, hogy «Ausztria okozta az abszolutizmust, nem Magyarország szolgáltatott rá okot». (*Az abszolutizmus hóra Magyarországon*, I. Budapest, 1922., I. fejezet.)

A szabadságharc évei.

I.

A beolvasztás.

Ferenc Józsefet nem nevelték a magyar nyelv és alkotmány megvetésére. Tudjuk, hogy lelke fölhevült, midőn az utolsó rendi országgyűlésen megfigyelte a magyar királyhűség ősi érzésének kitörését. Az 1848-i törvények kihirdetését végighallgatta az országgyűlésen április 11-én.¹

Azután az osztrák zavarok és az olasz háború kötötték le figyelmét. Az olasz harctéren a magyar vitézség tetteit örömmel szemlélte, noha azokat inkább az osztrák katonai szellem jó hatásának, semmint a nemzeti erénynek tulajdonította.

Pedig a magyar nemzet egyre fokozódó reményekkel gondolt a távol lévő trónörökösre. Midőn a magyar országgyűlés küldöttsége 1848 nyarán Innsbruckba készült, hogy V. Ferdinándot Budára hívja, Kossuth Lajos a maga hírlapjában július 29-én ezt írta.: «Tegye meg ő Felsege tekintélyének legkisebb rövidsége nélkül, tegye meg a főséges Ferenc Károly főherceg atyai szeretetből azt az áldozatot, hogy adjon nekünk Ferencz Józsefben egy ifjú királyt, – a magyar Budán akarja tisztelni királyát».

¹ Bellaágh Aladár: *Ferenc József Magyarországon.* (Budapesti Szemle, 169. k. 20. 1.)

Kossuth minisztertársai sem idegenkedtek ettől a gondolattól, de az ifjabb királyság életbeléptetésének a körülmények oly kevéssé kedveztek, hogy ez iránt komoly kísérlet nem is történt.¹

Ferenc József aligha értesült Kossuth indítványáról, de ha értesült is róla, bizonyára nem csábította az ifjabb király rangja, mert a legfőbb hatalom e ketté osztása sértette volna érzéseit. Hisz akkor, amikor az olasz harctérről visszatért Innsbruckba, az udvar a magyar minisztérium törvényben biztosított hatáskörét is veszélyesnek hitte. Zsófia főhercegnő lelkesedett az Innsbruckban megjelent Jellachichért. Most fia is a horvát bántól várta a hadügy és pénzügy március előtti központi igazgatásának helyreállítását akkor, amikor őt Kossuth az ifjabb király méltóságával szerette volna megtisztelni. Ferenc József szeptember 12-én nagy örömmel mutatta anyjának Jellachich kiáltványát, melyben a bán a magyar néppel azt akarta elhíttetni, hogy «a megsértett királyi jogot, tekintélyt és a rendet akarja helyreállítani az országban».²

Bár Ferenc József óhajtotta ekkor Jellachich sikerét, nem szabad azt hinnünk, hogy érzése a magyarok iránt azonos volt a Jellachichével. A bán, kivált amióta szeptemberi felvonulása Budapest felé nem bizonyult olyan egyszerű katonai sétának, mint aminőnek képzelte, halálosan gyűlölte a magyarságot. «Ezt a mongol népséget» – így nyilatkozott a magyarokról – «gyökeresen ki kell irtani».³ Ferenc József nem osztozott kedvelt tábornokának e feltétlenül gyűlölködő érzésében. Azokat a magyarokat, akik az ő zászlaját bárhová híven követték, anyanyelvükön is szerette dicsérni. 1848 november 20-án a

¹ Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története*. II. kiadás, I. k. Budapest, 290. 1. és Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája*. I. k. Pest, 1868. 161. 1.

² Keinoehl: *Aus dem, Tagebuch der Erzherzogin Sophie*. (Historische Blätter, 4. Heft. 1931. 122. 1.)

³ Gróf Vitzthum: *Berlin u. Wien*. Stuttgart, 1886. 207 1. «Das Mongolenthum muss mit Stumpf und Stiel ausgerottet werden». Idézi ezt Berzeviczy is *Az abszolútizmus kora*. I. k. 107. 1.

Mihály nagyhercegről nevezett magyar gyalogezrednek egy zászlóalja átvonult Olmützön. Ez az ezred császári-nak maradt, majdnem egyedül a magyar ezredek közül. Az akkor még főherceg Ferenc József magyarul szólította meg a katonákat a pályaudvaron. Dicsérte hűségüket és intette őket, hogy ezentúl se feledkezzenek meg esküjök-rol. Oly melegséggel, annyi erővel és oly hibátlan magyarsággal beszélt, hogy föllelkesült hallgatói dörgő élj énekekkel viszonozták a szónoklatot.¹ De mivel olmützi hallgatóinak érzelmei a magyarság körében gyöngye visszhangot keltettek, Ferenc József nem csupán a 48-as törvények, hanem még a 48 előtti magyar önállóság eltörlését is óhajtott, kivált az Olmützbe való menekülés ideje óta. Nem szükséges e fejlődés megértése végett egy erős egyéniség tanácsára gondolnunk. De ne feledjük, hogy herceg Schwarzenberg Félix Bécsben termett 1848 szeptember végén. Róla az olasz harctérről írta az ifjú Ferenc József anyjának: «Tegnap (május 30) a kitűnő herceg Goito előtt, sajnos, megsebesült karján, de nem jelentékenyen».² A főherceg egyszerű szavaiból is kivehetjük, hogy mennyire tisztelte a mediatizált hercegi családból származó tábornokot, aki hűségét a dinasztia iránt vérével pecsételte a harctéren, hol kiérdemelte a Mária Terézia rendjelet.³ A diplomáciai pályán szerzett hírnevét így katonai pályája is öregbítette. Könnyen érthető tehát, hogy Ferenc József feltétlenül bízott Schwarzenberg hűségében, osztrák hazafiságában és belátása erejében.

Hitte, hogy az ő segítségével a forradalmi szellemet letiporhatja és a sülyedéséből kiemelt monarchiát a legelső európai államok sorába emelheti.

¹ Helfert: *Geschichte Oesterreiche vom Ausgange des Wiener October Aufstandes*, 1848. Bd. III. 388. 1. Alexander Graf v. HÜbner: *Ein Jahr meines Lebens*. 296. Joseph Redlich: *Kaiser Franz Joseph cimű könyvében* a 63. lapon tévesen állítja, hogy az ezred «wurde dem jungen Kaiser in den ersten Tagen nach seiner Thronbesteigung vorgeführt».

² Schnürer: *Briefe Franz Josephs an seine Mutter*. 100. 1.

³ Heller: *Fürst Schwarzenberg*. Wien, 1933. 18. 1.

1848 október 22-én, amikor Schwarzenberg ki volt jelölve az öreg és nem eléggé erélyesnek vélt, hozzá még liberális Wessenberg utódjának, a tábornok miniszterelnökjelölt az ő előjárójának és idős barátjának, Radetzkynek bizalmas levélben adta elő politikai terveit. E levélben Magyarországról így nyilatkozik: «El lévén arra szánva, hogy megóvjuk a birodalom csorbítatlan épségét, azon leszünk, hogy Magyarországot ez alapelvekhez illően alakítsuk át.»¹

E szavakból, bár általánosságban mozognak, kivehető, hogy Schwarzenberg már formális kinevezése előtt is arra gondolt, hogy Magyarországot beolvasztja az össz-birodalomba. Közvetlenül kinevezése előtt környezetében gyakran emlegették, hogy Magyarország elvesztette jogát régi alkotmányára (Verwirkungs Theorie.) Schwarzenberget e közjogi vita nem igen érdekelte, ragaszkodott összpontosító tervéhez, noha a megvalósítás részleteivel még nem volt tisztában és a trónváltás előtt régi barátját, Jósika Samut is meg akarta hallgatni a magyar kérdésben. Azonban gróf Stadion, az új belügyminiszter, a merev összpontosítás bajnoka, megnyerte a belső igazgatás kérdéseiben mások s kivált egy gróf Stadion tanácsa iránt fogékony Schwartzenerget a maga felfogása részére, s így a trónváltás után Jósika már csak egyelőre meg nem másítható tényeket bírálhatott. Kitörő haraggal vetette szemére az új miniszterelnöknek, hogy a trónváltás okiratai elhallgatják Magyarország történeti jogait. Sőt gróf Szécsen Antal, akit Schwarzenberg Jósikával együtt hivatott Olmützbe, azzal a benyomással hagyta el az akkori osztrák székvárost, hogy az udvar Magyarország feldarabolására gondol.²

¹ «Entschlossen die ungeschmälerte Integrität des Reiches zu wahren, werden wir auch Ungarn in ein diesem Grundsatz entsprechendes Verhältniss zu setzen bemüht sein» (Radetzkyhez: Olmütz, den 22 Okt. 1848. Joseph Redlich: *Das oesterreichische Staats- und Reichsproblem*. Bd. I. Theil II. Leipzig, 1920. 80-82. 11.)

² Hübner id. m. 303., 323-325. 11.

A magyar szabadságharc ingerelte ily végletekre az udvart, pedig e harc folyamán osztrák érzés tekintetében igen megbízható államférfiak sem értettek egyet Schwarzenberggel. Hübner, Schwarzenberg bizalmas híve, határozottan kijelentette, hogy visszautasítja a jogvesztés elméletét. Magyarország, így szólt, nem olvasható az öszszmonarchiába. Ez iránt már többféle kísérlet történt, de egy sem sikerült.¹

Humelauer udvari tanácsos, Metternich híve, Schwarzenbergnek személyes okokból is ellensége, éles elmével fejtegette, hogy a *pragmatica sanctio* alapján a magyar korona tartományai egybe vannak kapcsolva az osztrák tartományokkal *personalis unió*ban. Aki megszünteti a magyar korona területének önállóságát, eltörli egyszermind a dinasztia jogát a koronára. A magyar korona jogainak megtagadása, vagyis a beolvasztó politika a dinasztia hatalmát, a birodalom erejét gyökerében támadja meg.²

Metternich még bujdosása idején Angliából írta Schwarzenbergnek, hogy Magyarországra nem illik a beolvasztás rendszere; Ausztria és Magyarország közt a kölcsönös támogatásnál szorosabb kötelékről a gyakorlatban szó sem lehet.³

A dinasztia osztrák híveinek e bölcs fejtegetései az ifjú uralkodóhoz aligha jutottak el, de ha odajutnak is,

¹ U. o. 303. 1. Berzeviczy Albert nagybecsű munkája I. k. 57. lapján megjegyzi, hogy Hübner nézeteit nem próbálta érvényesíteni a hercegnél. «Legalább ennek semmi nyomát sem találjuk». Valóban, az érvényesítésre Hübnernek nem volt elég hatalma. Mégsem hallgatta el felfogását a nagy úr előtt, mint 1848 november 21-i naplószerű föl jegyzéséből kitűnik.

² Schlitter: *Versäumte Gelegenheiten*. Zürich, 1920. 165. 1. Az emlékirat 1851-ben kelt, de Humelauer bizonyára így gondolkozott már 1848-ban is. V. ö. Helfert: *Geschichte Oesterreichs vom Ausgange...* Bd. III, Anhang VIII. 53. 1.

³ *Aus Metternichs Nachgelassenen Papieren*, VIII. 478. 1. Auf das Land passt das System des *Einschmelzens* nicht, von mehr, als von *Anlehnung*, und zwar von einem wechselseitigen kann praktisch die Rede nicht sein.

hatástalanok maradtak volna. Hübner, Humelauer és Metternich gondolatait lomtárba való vértelen okoskodásnak hihette az uralkodó, ha hallott róluk egyet-mást. Ellenben a beolvasztás politikáját az életből merített, a jobb jövőt biztosító, s így uralkodói kötelességétől reáparancsolt vállalkozásnak érezte a nélkül, hogy a jogvesztés elméletét szabatosan formulázta volna. Ebben az inkább érzelmi, semmint elméleti meggyőződésben megerősítette urát Schwarzenberg, az udvar előtt nagy tekintélyű diplomata, aki Hübner szavai szerint: «testestől-lelkestől katona volt».¹

Nem az államférfíui megfontolás, hanem a megsértett katonai önérzet sodorta a herceget a beolvasztás útvesztőjébe.

Nem ismerte a magyar múltat, az egykorú magyar állapotokat is csak hiányosan.² A politikai kérdéseket pillanatnyi hatásuk szerint mérlegelte, a messzebb eső következményeket nem szerette számba venni.³

Kétélyek vagy ellenvetések nem zavarták meg Schwarzenberg magyar politikai rendszerét. Ez a rendszer abból a tételből indult ki, melyet 1848 november 21-i programbeszédében kihirdetett a kremsieri országgyűlésen. «Mi» – úgymond – «a nagy birodalom összes különemű törzseit teljes egyenjogúságban akarjuk összekapcsolni. Az egyenjogúság a nemzetek elemi joga, ennek a jognak megsértése lobbantotta ki a magyar polgárháborút. A felforgató párt ellen támadtak itt fel az el nem idegeníthető jogaikban megsértett népek. Nem a szabadság ellen küzdenek e népek, hanem azok ellen, akik őket szabadságuktól akar-

¹ Hübner id. munkája 307. 1.

² Gróf Dessewffy Emil írja gróf Rechbergnek 1859-ben Schwarzenberggről: «Magyarországból ennek egy-két szép asszonyán kívül semmit sem ismert; s akinek minden más magyarországi viszonyok ellenszenvesek voltak». (Kónyi M.: *Deák Ferenc Beszédei*. II. kiadás I. k. Budapest, 1903. 418-419. 11.)

³ Hübner írja róla: «über diese Grenze hinaus trübt sich sein so heller Blick, weil er an solche Fernsichten noch nicht gewöhnt ist», (id. m. 221. 1.)

ják megfosztani. Nemzetiségök elismerését és biztosítását kívánják az összmonarchia fenntartásával, velünk szorosabb kötelékben».

II.

A magyarországi nemzetiségek.

A kremsieri gyűlés színe előtt a miniszterelnök bátran előadhatta a magyar szabadságharc keletkezésének ezt a groteszk rajzát; hiszen a gyűlés egy jelentékeny pártja, a cseheke, október végén a kormányhoz intézett felterjesztésében azt írta, hogy az október 6-i bécsi forradalmat a magyarok csinálták, mert nem akarják elismerni a szlávok és románok jogait.¹

A csehek pártja közelebb járt volna az igazsághoz, ha azt mondja, hogy a magyarok nem akarják elismerni a szlávok és románok jogait a külön nemzeti területekre a tulajdonképi magyar királyságon belül. Mert a szlávok és románok panaszainak hevesységét ez a hatalmi törekvés teszi érthetővé. Valóban időszerűtlen eljárás volt a magyarországi nemzetiségek elnyomásáról beszélni épp az idő tájt, mikor az áprilisi törvények a nem magyar jobbagyot is szabad emberré tettek. És a nemzetiségek anyanyelvének használata iránt a jogos kívánságok bizonyára teljesíthetők lettek volna békés úton. Nem ok nélkül mondotta a szerb eredetű Csernovics Péter királyi biztos a szerbekhez intézett kiáltványában:² «Minden, amit törvényesen és igazságosan óhajtunk, teljesülni fog.» De a felkelt szerbek nem a magyar zsarnokság ellen küzdöttek, hanem egy önálló szerb országért. «Megjött annak az ideje», – mondták 1848 tavaszán – «hogy mi a Duna és Száva partjainál egymásra boruljunk – s eddig sem választott el minket a Duna és Száva, hanem Metter-

¹ A csehek felterjesztése Ministerrat. Akten. 2515/1848. (Bécsi Állami Levéltár.)

² Thim József nagybecsű kiadványa: *A magyarországi 1848/49-i szerb fölkelés története*. II. k. Budapest, 1930. 538. 1.

nich politikája».¹ Ezt a támadást a Metternichtől védett európai államrendszer ellen megvilágítja báró Piret, temesvári főhadi parancsnoknak az a jelentése, hogy a szerbek saját szavaik szerint a sváb császárt mellőzni szeretnék és nemzeti király uralma alatt akarnak egyesülni.² Vezetőik csak egyelőre elégedtek volna meg egy Magyarországól kiszakítandó területtel. A tótok egy csoportja s az oláhok is egy-egy önálló tartományt akartak kihasítani a magyar állam testéből, esetleg ausztriai és törökországi területeket csatolva azokhoz.³

A horvátok a magyar kormánytól mindent megkaptak, amit nemzetiségök érdekében kívánhattak⁴. S mégis fegyverrel támadták az irántuk oly jó indulatú kormányt, harcra bátorítván ez által a nemzetiségeket. Szóval nem szabadságharcot vívtak a horvátok, szerbek, oláhok és tótok a magyarok ellen, hanem önálló területek kihasításáért vagy nagyobbításáért harcoltak, hogy a területeken erejüket fejlesszék a monarchia épségét fenyegető módon. A szerbek nem is igen titkolták, hogy a monarchia területét, ha tehetnék, örömezt megcsonkítanák. Pedig épp e szerbekről írta báró Behtold altábornagy, hogy nemzetiségük és vallásuk jogai a legcsekélyebb mértékben sincsenek veszélyeztetve.⁵

De a Schwarzenberg-Stadion-minisztérium azt hitte, hogy az összmonarchia csakis a magyar önállóság romjain építhető fel a magyarországi nemzetiségek segítségével.

¹ U. o. 294.

² Thun kiadványa. III. k. 32. 1.

³ U. o. 682. 1. és Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története*. Budapest, 1899. II. k.

⁴ Károlyi Árpád: *Németújvári Batthyány Lajos főbenjáró pöre*. I. Budapest, 1932. XV. fejezet. Századok, 1936. 471. 1, Thim id. m. II. 604. 1. A nemzetiségek hatalmi törekvéseiről 1. Szekfü Gyula: *Magyar Történet* VII. kötet 229. 1. és kk.

⁵ Thim m. II. 580. 1. «Die illyrischen Bewohner wurden nicht im geringsten in ihren Rechten ihrer Nationalität und Religion gefährdet, sie werden so gar aller Freiheiten theilhaftig, welche S. Majestät allen Untertanen seiner ungarischen Krone verlich».

Ez a gondolat oly egyszerűnek, oly világosnak látszott, hogy az uralkodó a magyarok iránt még nem rég érzett rokonszenvének elfojtásával magáévá tette, mintha meg nem támadható igazság volna. Ifjúi hévvel igyekezett lekötelezni eljövendő összmonarchiája úttörőit. Trónra-léptének napján kinevezte Jellachichot Fiume, majd Dalmácia polgári és katonai kormányzójának, hálából. Hálával tartozik neki – úgymond – azért, hogy míg a magyar Ausztria minden ellenségével szövetezik s aláassa a nyugalmat, a jólétet és a törvényeket otthon és az örökös tartományokban, addig a hú horvát nép megvédi az összallam épségét.¹

Eajacsics pátriárka nagyon meg volt elégedve Ferenc Józseffel. «A mindenható Isten – mondja róla egy kiáltványában – sokáig éltesse összes nemzeteinek boldogságára! Legelső tettei közé tartozott a szerb vajdaságot elismerni, valamint a vajdát és a pátriárkát».²

Ferenc József azt mondta, hogy a szerb nemzet «hűségét és vitézségét» akarta megjutalmazni önálló nemzeti szervezetének e megalapításával. Hosszú élete végén éreznie kellett a szerb «hűség és vitézség» hatását dinasztíája sorsára.

Jancu, Bálint és Axente népét a trónváltozás nem részesítette annyi jóban, mint Rajacsics híveit. De az sem maradt jutalom nélkül. Kapott ígéreteket jövőjére nézve és az 1849 január 10-én kelt császári parancs elrendelte, hogy a határőrezredek, melyek addig oláhnak («walachisch), vagy oláh bánátinak nevezettek, azontúl román, illetve román-bánáti ezredek nevével jelöltessenek.³

Az erdélyi szászoknak azt a kívánságát, hogy hatásaiik közvetlenül a császári hatóságok alá tartozzanak s hogy a megalakítandó birodalom parlamentjébe követeket küldhessenek, Ferenc József nagy elismeréssel, a szász

¹ Separat Akten 1160/1848. (Bécsi Áll. Levéltár.)

² Thun id. m. III. 878.1. Rajacsics az 1848. december 15-i pátensre céloz.

³ Reichs-Gesetz u. Regierungs Blatt 1849. 86. 1. Az ígéretekre nézve l. Helfert: *Winterfeldzug*. I. 39. 1.

hűség meleg dicséretével fogadta és a kérelmek teljesítését a legnagyobb örömmel ígérte meg trónralépte után alig három héttel.¹

III.

Az új uralkodó egyénisége.

Szóval, a magyar korona területén lakó nem magyar népek meg lehettek elégedve a trónváltozással, de az a nemzet, melyről a népek lakóhelyét nevezték, az új uralmat kihirdető december 2-i magyarországi kiáltványban említve sincs. Csak bele van foglalva hallgatagon abba a csoportba, melyet az irat szerzője Magyarország lakosainak, vagy népeinek nevez. Ennek az iratnak különössége az, hogy V. Ferdinándnak 1848 november 6-i és 7-i kiáltványait egész terjedelmükben érvényeseknek és minden hatóságra nézve felelősség terhe alatt kötelezőknek nyilvánítja. Csodálatos kijelentés! Hiszen V. Ferdinánd november 6-án és 7-én azt is hirdette, hogy a magyar alkotmányos szabadságot meg akarja szilárdítani, hogy Magyarországot háromszázados hagyomány által szentesített kötelék fűzi a monarchiához, hogy az áprilisi törvényeket nem akarja teljesen visszavonni és a magyar nemzetiséget nem akarja eltörölni. Vajon ezeket a kijelentéseket is érvényeseknek tekintette volna a december 2-i kiáltvány? Ha igen, miért nem hivatkozik rájuk? Nem akarta talán ismételni azt, amit magától érthetőnek gondolt? Ez nem valószínű; a kihagyás bizonyára szándékos volt. A novemberi kijelentések szerzője még a régi, a koronázott király udvarában élt; bármennyire gyűlölte a forradalmat, a törvényes állapotok tiszteletétől frazeológiájában nem bírt teljesen szabadulni akár szokásból, akár számításból.

De az új korszak küszöbén, mikor a császár katonái készülődtek Magyarország elfoglalására, az alkotmányos

¹ U. o.

és nemzeti szólamok ellenkeztek volna a beolvasztás politikájával.¹

Hízen a trónváltásnak igazi értelme az volt, hogy olyan főherceg kerüljön a trónra, akit az osztrák forradalomhoz vagy a 48-as magyar alkotmányhoz eskü, ígéret, vagy bárminő megalkuvó cselekvés nem kötnek.² Egyedül Ferenc József van ilyen helyzetben, mondották a trónváltás tervezői. De nemcsak e szerencsés helyzete miatt ültették a trónra. A boldogtalan Ferdinánd tökéletes ellentétét akarták a trónon látni. A sokáig sínylődő monarchikus érzésnek új ösztönt és táplálékot akartak adni. A fiatalságot és erőt ültették oda, hol a gyámoltalanság oly sokáig tespedett. Az előkelő osztrák körök alig bírtak betelni e változás gyönyörével. Midőn a húszéves császár 1851 farsangján herceg Liechtenstein bálján tábornoki egyenruhában megjelent s táncolt, a báli vendégek így suttoztak: «A császár táncol. Milyen szép ez, – mondotta egy vendég – milyen csodálatos s mily rég nem láttunk ilyesmit». Ez a vendég megfigyelte a császárt, «az ifjúság képmását», s látta, hogy szinte megijedt attól a fénykortól, mely körülvette. Mintha nem igen bírta volna magát beleélni abba a helyzetbe, hogy ősz fejek, magasrangú tisztviselők meghajlottak előtte. «Ez igen szeretetreméltó vonás, – mondja a megfigyelő – bizonyossága a romlatlan ifjú érzület nemes szerénységének».³

¹ *Sammlung der für Ungarn erlassenen allerhöchsten Manifeste- und Proclamationen.* Ofen, 1850. 18., 21., 28. 11.

² «Il quale solo si trova nel caso dessere rimasto straniero ai precedenti avvenimenti e promesse». (Loserth közli *Oesterreich. Zeitschrift*, Jahrgang I. 482. 1.) Kübeck írja ezt Mária Anna császárnénak 1848 október 25-én. A császárné számára fordították olaszra. Az eredeti memorandumot kiadta Beer Adolf: *Kübeck u. Metternich* c. munkájában. (Denkschriften der phil. hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. Bd. XLV. III. Abteilung.) L. Paul Müller: *Zum Thronweschel*, 1848. (Monatsblatt d.-Vereins f. Geschichte der Stadt Wien. 1931.)

³ Sternberg: *Erinnerungsblätter aus der Biedermeier-Zeit.* Herausgegeben v. Joachim Kühn. Berlin, 1919. 357. 1.

Ez a nemes szerénység, melyet megfigyelőnk észrevett az ifjú császáron, tulajdonkép sokáig megmaradt Ferenc József viseletében. Az ő rendkívüli hatalmi önérzete hiúság és erőltetés nélkül oly természetesen volt kifejezve modorában, hogy az egyszerű szerénység erejével szinte megigézte azokat, akik előkelő származásuk, vagy a trón körül szerzett érdemeik miatt közeledhettek hozzá. Közönséges halandók iránt is mindig udvarias volt, de kissé száraz, mint lelkes bámulója, Schwarzenberg írta.¹

Bach is panaszkodott, hogy szeretett ura egy körutazáson nem foglalkozott eléggé a tisztelgőkkel s nem bírta meghódítani a szíveket.² Bach szerette volna, ha a császár a népszerűséget többre becsüli. De a császárt a profanum vulgus hódolata nem hatotta meg, azt nagyon hamar megszokta és a tömeg hódolatából gyakran kiérezte a kíváncsiság ámulatát a fény és hatalom előtt. Az igazi: hűség jeleit azonban bár tartózkodó méltósággal, de egyszersmind felbátorító nyájassággal fogadta.³

Ellenben keményen és kíméletlenül tudott parancsolni, ha azt hitte, hogy akaratának végrehajtása fennakadt az alárendeltek hibája miatt. Midőn a tizenkilenc éves uralkodó egy nagy katonai gyakorlaton végigtekintve, valamely csapatmozdulattal nem volt megelégedve, haragosan odaszólt Weldennek, az ostromállapotban szorongatott Bécs rettegett urának: «Ha én valamit parancsolok, az meg is történik». Az ősz Weiden továvágtatott s nemsokára mély tisztelettel jelentette: «Felséged parancsai teljesültek». Gróf Vitzthum, a szász diplomata, aki Ferenc Józsefhez közel férhetett s e jelenetet leírta, hozzáteszi, hogy az ifjú uralkodó hat szavában volt valami rendkívüli erővel kényszerítő.

Az Isten kegyelméből nyert hatalom érzete, józan

¹ Schlitter: *Aus der Regierungszeit Fr. Josephs*, Wien, 1919. 12. 1.

² Josef Karl Mayr: *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen* 1848-1889. Wien u. Leipzig, 1931. 177. 1.

³ Vitzthum id. m. 244. 1.

lelkének ez egyetlen misztikus vonása, íróasztalánál vagy a tanácssteremben sem hagyta el, de ott nem oly érdesen nyilvánult, mint néha a gyakorlótéren, hanem többnyire nyugodt megfontolás, az ellenérvek mérlegelése, sőt engedelmes fogékonyság által is enyhítve. Három nappal trónralépte után elnökkölt először egy minisztertanácson. Az öt óráig elhúzódó tanácskozás alatt figyelme nem lankadt s a tárgyalt kérdéseket oly szabatosan foglalta össze, hogy a miniszterek nem győzték eléggé dicsérni a tizennyolc éves ifjú gyors felfogását és világos előadását.¹

Valódi elnöke volt a minisztertanácsi üléseknek, sőt indítványokkal is részt vett a vitákban. Így már a december 19-i ülésen a császár hozzászólt Bach igazságügy-miniszternek ahhoz az indítványához, hogy dr. Strohbach képviselő másnap, azaz 20-án neveztesék ki a csehországi felső törvényszék bírójának, sietősen azért, hogy Strohbach, ha megválasztja a birodalmi gyűlés elnökének, ne legyen kénytelen a kormányra nézve hasznos elnöki tiszteről lemondani. Ferenc József rögtön megjegyezte, hogy sokkal egyszerűbb volna Strohbach bírói kinevezését akkorra halasztani, amikor az elnöki tiszttel össze nem ütközik s amikor a bírói kinevezés már nem tűnik fel vesztegetésnek a tőle várható szolgálatokért. E talpraesett megjegyzés elhangzása után Bach megnyugodott abban, hogy Strohbach esetleges elnöki megbízásának letele után neveztesék ki. Ugyanez ülésen a minisztérium a meggyilkolt gróf Lamberg özvegyének, hét árva anyjának, összesen 4800 forint nyugdíjat szavazott meg különösen a császár ajánlatára, aki kijelentette, hogy rendkívüli körülmények igazolják az özvegynek és árváknak szokatlanul kedvező ellátását. Az ülés végén a császár előadta, hogy a nagyon sűrűen érkező felségfolyamadványokat miként szándékozik elintézni. Három csoportba akarja azokat osztani tartalmuk fontossága szerint s minden csoport tárgyalására módokat javasolt. Bach épp a legfontosabb csoport kezelésére nézve módosítani

¹ Vitzthum id. m. 207., 266. 11. és Hübner id. m. 327. 1.

kívánta az elnöki előterjesztést, s mivel a császár belátta Bach észrevételeinek célszerűségét, beleegyezett abba, hogy a minisztérium az ő indítványait az ajánlott módosítással vette tudomásul.¹

Így érdeklődött az új uralkodó birodalma kormányzatának minden részlete iránt. Az egészséges ifjúság örömei nem homályosították el kötelességérzetét. 1854 januárjában néhány napon át nem hagyta el írószobáját, ebédjét is odavitette. Néha tizenegy, sőt tizenkét órán át szakadatlanul olvasta az előterjesztéseket.² Át volt hatva feladata nagyságának érzetétől. Feszült figyelemmel olvasta, vagy hallgatta végig tanácsadói fölterjesztéseit. Komoly érdeklődéssel kért felvilágosítást az előadottak egyik-másik pontjáról. Néhány találó megjegyzéssel szolt a tárgyhoz, de többnyire elfogadta a tanácsadó véleményét.³ Ezt az államérdek s a maga lelkinyugalmának szempontjából célszerűnek vélte, mert bár igen kifejlődött érzéke a problémák fontossága iránt, azokba elmélyedni nem igen szeretett s így jól esett neki, ha az illetékesség hírében álló férfiak magukra vállalják a megoldás felelősségét. Mindamellet egyénisége évtizedeken át érvényesült birodalma történetében nem csupán a részletek kérdésében, hanem a politikai irányok állandósága vagy a viszonyoktól reákenyszerített változások lehető elhalasztása tekintetében is.

A katonai kérdésekkel foglalkozott a legszívesebben. Trónraléptekor az olmtüzi tisztikar üdvözetére így válaszolt: «Támaszkodva vitéz hadseregemre, szembeszállhatok Ausztria hatalmának és nagyságának minden külső elleniségével, a határokon belül pedig megvédhetem a rendet és a törvényt».⁴

¹ Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1848 december 19. (Bécsi Állami Levéltár).

² Zsófia főhercegné kiadatlan naplójából s más forrásokból.

³ Hübner id. m. 339. 1.

⁴ «Gestützt auf meine tapfere Armee, werde ich allen äusseren Feinden der Macht und Grösse Oesterreichs die Stirn zu bieten, Gesetz und Ordnung im Inneren zu schirmen wissen». Vitzthum id. m. 206. 1.

Már pedig a szerinte törvényesnek nevezhető rend akkor nagy veszélyben forgott magyar és olasz földön.

Ezért Ferenc József hálás szeretettel gondolt arra a három tábornokra, akik az olasz és magyar szabadság védői ellen küzdöttek. Arca ragyogott a boldogságtól, mikor 1848 karácsonyán ajándékba kapta szüleitől Windischgrätz, Jellachich és Radetzky Krichubertől rajzolt arcképeit. Karácsony után még nagyobb öröm érte. Windischgrätz elfoglalta Győrt december 27-én és a város kulcsait gróf Pálffy Mórictól elküldette az uralkodónak. A kulcsokkal együtt levelet is küldött sógorának, a miniszterelnöknek, s abban megírta, hogy most már a kormány ne féljen a forradalmi szellemtől, mert íme még Magyarország ellenállása is igen siralmas; miért kellene tehát tartanunk a többi tartomány lázongásától?¹

1849 január 5-én Windischgrätz már a magyar főváros kulcsait is elküldötte az olasz udvarnak.²

Prágát, Bécsset, Budát és Pestet kiragadta a tábornagy a forradalmak vezetőinek kezéből s így nem értette, hogy miért kellene a kormánynak azt a forradalmi szellemet kímélnie, mely felfogása szerint katonai erőre nem támaszkodhatik többé.

IV.

A kormány alkotmányossága.

Windischgrätz ugyanis ócsárolgatta ekkor az osztrák kormányt. Kivételes helyzete volt a monarchia vezetői közt. Mikor Bécs ellen indult, kinevezték az egész osztrák hadsereg főparancsnokának, ide nem értve az olaszországi hadtesteket. A herceg némi hajlamot mutatott arra, hogy az olaszországi sereggel is rendelkezék, de Ferenc József Radetzky önállóságának csorbítását nem engedte meg.

¹ Helfert: *Der ungarische Winter Feldzug*. I. Prag, 1876. 355. és Beinoehl id. h. 127.

² Helfert u. o. 429. 1.

Ezt a határozatot Schwarzenberg szavai szerint megmagyarázza «a kegyeletnek könnyen érthető érzése az öreg és érdemes hadvezér iránt, aki Őt személyesen vezette az ellenség elé».¹

Windischgritz meg nem elégedve a katonai hatalommal, az ifjú uralkodónak, akit a trónra segített, gyámja akart lenni. Miniszterelnök sógorával megegyezett abban, hogy a minisztérium minden nevezetesebb határozatára kikéri az ő előzetes beleegyezését. Tulajdonképp diktátora volt ekkor a monarchiának a nélkül, hogy ezt az alattvalói hűségre nézve veszélyes címet felvette volna.²

Neheztelt azért, hogy a Schwarzenberg-minisztérium megváltoztatta a trónváltás okiratait, melyeket ő szerkesztett Mária Anna császárné megbízásából Kübecknek, a nagymúltú és tekintélyű államférfiúnak felfogásával is egyezve.

Az egyik okiratban Ferdinánd császár a lemondást azzal indokolta, hogy bármennyire igyekezett népeinek kívánságait teljesíteni, azok erőszakos és szertelen követelésekkel jutalmazták az ő jószágát.

Schwarzenberg szívesen tette volna közzé ezt a fogalmazványt, de minisztértársai – különösen gróf Stadion, Bach és Krauss – megütköztek azon, hogy a lemondó császár szemrehányásokkal akar búcsúzni népeitől. Az új miniszterelnök tehát majdnem egész minisztériuma kívánságára a lemondó okiratból kihagyta az alattvalók megvádolását s úgy tüntette fel a lemondást, mintha az a császár betegségének lett volna következménye. Windischgrätz sértődve panaszolta, hogy őt nem figyelmeztették a forradalmakat vádoló történeti átnézet mellőzésére. Szerinte ezzel a kormány kímélni akarta a forradalmi párt érzékenységét. De ezáltal a kiáltvány hatása megcsappant s az ő bizalma is megrendült a miniszterek iránt. Schwarzenberg is sajnálta a kiáltvány megkurtítását, de megmagyarázta sógorának, hogy kénytelen volt engedni

¹ Helfert u. o. 198. 1.

² Hübner id. m. 249. és 300. 11.

minisztereinek. Ezt Windischgrätz már eleve is gondolta s így e ponton nem ellenkezett tovább a miniszterelnökkel. Ferenc József december 2-i trónfoglaló kiáltványa ellen a főhadvezér nem igen panaszkodott. Nem is tehetette, mert az jóval konzervatívabb színű volt, mint az a fogalmazvány, melyet ő terjesztett fel a kormánynak még 1848 augusztus 28-án. Windischgrätz ekkor nem ismerte el a májusban kieroszakolt alkotmányt, hanem új, oktrojált alkotmányt ígért, még pedig olyan szabadot, mint aminő Angliáé, melyet – úgymond – századok óta irigyel Európa minden nemzete. A december 2-i kiáltvány azonban nem beszél octroiról, tehát nem mellőzi határozott szavakkal a májusi alkotmányt, de az angol alkotmányra sem hivatkozik s csak általánosságban ígér szabad szellemű alkotmányos kormányzást. Windischgrätz ezt a kiáltványt nem nevezhette forradalminak; tulajdonképp nem is a kiáltvány szavait hibáztatta, hanem azt, hogy az új kormány programbeszéde igen liberális volt, s hogy a birodalmi gyűlés iránt elnézően viselkedett. December körül már ő sem emlegette az angol szellemű alkotmányt, ekkor már időszerűtlennek hitte a forradalom Leviathanját erőltetett mosollyal szemlélgetni, hanem nyíltan és gyökeresen akarta eltávolíttatni a forradalom maradványait s igen szerény hatáskörű alkotmányt javasolt, mely messze elmaradt az októberi forradalom előtt megígért angol szellemű alkotmány mögött. Schwarzenberg csillapította sógorának aggodalmait. «Legyen nyugodt», – írja neki 1848 elején – «a ministerium a szabályozott haladásnak híve. Küzdünk a forradalom ellen csakúgy, mint herczegséged; más fegyverekkel, de ugyanazzal a határozottsággal abban a meggyőződésben, hogy a forradalmat teljesen le kell vernünk, ha nem akarunk általa legyőzetni».¹

¹ A manifesztumokra nézve 1. Helfert: *Geschichte Oesterreichs*. III. Anhang, 22, 23. Paul Müller: *Windischgraetz* 129. és kk., ugyancsak Paul Müller: *Zum Thronwechsel 1848*. id. h. Windischgrätz és Schwarzenberg levelezése, Helfert id. h. Anhang 58. és kk. Továbbá Schwarzenberg Nachlass Pasc.

Windischgrätz panaszai ezután sem szűntek meg, mert nem bízott sógora munkatársaiban, de ez a zsörtölődő elégületlenség nagyon távol esett attól a feneketlen gyűlölettől, mellyel Humelauer bírálta Schwarzenberg akkori politikáját. Humelauer azt állítja, hogy a miniszterelnök a Ferdinánd lemondását hirdető kiáltvány kurtításával rászedte Mária Annát egy közönséges csaló furfangjával (Gaunergriff), mert a jó császárné bele nem egyezett volna a trónváltásba, ha az okirat megmásításáról tudomást szerez. A császárné ugyanis a forradalmi szellemtől való tökéletes elszakadást akarta kifejezni a nyilatkozatban, a miniszterelnök ellenben a rövidítés által a forradalommal egyszintre helyezte az új kormányt. A Schwarzenberg által mellőzött udvari tanácsosnak ez elkeseredett vádirata 1919-ben látott napvilágot s azóta élénk visszhangot keltett a történeti irodalomban.¹

Pedig könnyű lett volna Windischgrätznek már régóta ismert leveléből észrevenni azt, hogy sógorára nem haragudott oly végletesen, mint ahogy Humelauer akarja elhitetni.

Ha pedig Mária Anna valóban egy gyalázatos csalás áldozatának érzi magát, Windischgrätz ezt bizonyára megemlítette volna a sógorához írt panaszos levélben.

És mégis oly nagy tudományú író, mint Eedlich József, hogy a többieket ne említsük, komolyan veszi Humelauer nagyításait. Azt írja, hogy Schwarzenberg megszegte a császárnénak adott szavát és ezáltal megindította a Ferenc József nevében hirdetett nagy megtévesztések sorát. Azután, mikor minisztériumát a november 27-i kremsieri birodalmi gyűlésen mint alkotmányos és szabadelvű kor-

VII. No. 444., 454. (B. Á. L.) Ez utóbbi levélből idéztük fent magyarul a következőket: Der Standpunkt des Ministeriums der des geregelten Fortschritts ist. Die Revolution bekämpfen wir wie E. D. Zwar mit anderen Waffen, aber mit derselben Entschiedenheit und in der Ueberzeugung, dass man ihrer entweder gänzlich Herr werden, oder unterliegen muss».

¹ Schütter: *Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Josephi*; I. Wien, 1919. 24-32. 11.

mányt mutatta be, másodszor csalta meg Ausztria népeit. A fiatal császár december 2-i kiáltványa, melyben Ausztria népeinek alkotmányos uralkodást ígért, volt a harmadik nagy tudatos megtévesztés. Ezért nem Ferenc József volt a felelős, de őt erkölcsileg kötelezte az ünnepélyes ígéret. És a 18 éves ifjú egy percig sem vette komolyan adott szavát. Tudatos hazugsággal kezdődik Ferenc József fejedelmi pályája. Ekkor az addig ártatlan uralkodó lelkére a tragikus vétség árnyéka borult, mely azután sohasem vonult el onnan. Lényének legmélyebb rétegét fedi fel az a körülmény, hogy Schwarzenberg cselekvését egészen magáévá tette, a nélkül, hogy érzése ellenállásra ösztönözte volna.¹

Redlich e fejtegetései inkább a pathetikus előadás, semmint a tárgyilagos felfogás által akarnak hatni.

Schwarzenberg minisztériuma valóban alkotmányos és liberális szellemű volt. A miniszterelnöki programbeszéd inkább a minisztérium többségének szándékait és felfogását tolmácsolta, semmint a miniszterelnökét. Schwarzenberget a célszerűség szempontja bírta a program elfogadására és kihirdetésére, mert akkor oly erősnek hitte a forradalmi szellemet Németországban és Ausztriában, hogy tanácsosnak gondolta az alkotmányosság erős hangoztatásával kedvező hangulatot ébreszteni kormánya iránt. De ha megengedjük is, hogy Schwarzenberg szavai nem voltak minden tekintetben hű tolmácsolói érzéseinek, azt se szabad felejtenünk, hogy Schwarzenberg nem volt a merő abszolutizmus híve. Radetzkynek írja október 22-én, hogy az alakítandó kormány el fogja ismerni a császártól népeinek adományozott szabadságot.² Nem tehetjük fel, hogy Radetzkyt félre akarta vezetni a Ferdinándtól engedélyezett alkotmány fenntartásának

¹ J. Redlich: *Kaiser Franz Joseph v. Oesterreich*. Berlin, 1928. 42-45. IL

² Redlich: *Oest. Staats- und Reichsproblem*. Bd. I. Teil 282. 1.: «Anerkennung der von dem Kaiser seinen Völkern gewährten Freiheit».

ígéretével.¹ Mikor minisztériuma alakulásával foglalkozott s amikor Windischgrätz Bach kineveztetése ellen nyilatkozott, Schwarzenberg november 3-án ezt válaszolta: «Bachra szükségünk van, az ő alkotmányos, de szigorúan monarchikus érzülete, erős parlamenti tehetsége... a minisztérium szükséges alkatrészévé avatják».² Az alkotmányos érzék, a parlamenti tehetség nem voltak ajánlólevelek Windischgrätz előtt és Schwarzenberg mégis így ajánlotta miniszterét, ami kétségtelenné teszi, hogy bizonyos ideig és bizonyos mértékben alkotmányos parlamenti formákban akart kormányozni.

Hübner határozottan kijelenti, hogy Schwarzenberg a tekintély embere volt, de nem az abszolút rendszer híve.³ Humelauer inkább hibáztatni, semmint dicsérni akarja Schwarzenberget, mikor megállapítja róla, hogy a modern alkotmányos kormányformát kora szükségletének és Ausztriában megvalósíthatónak hitte.⁴ Csakhogy Schwarzenberg másképp értelmezte a parlamenti alkotmányt, mint a Lajos Fülöp korabeli francia demokrácia, mely elhomályosította az uralkodói tekintélyt a parlamenti többség uralma által. Az ilyen alkotmányt nem győzte elég megvetéssel sújtani.

Az angol alkotmányról konzervatív szelleme miatt több tisztelettel beszélt, mint a franciáról. De ezt sem akarta átültetni Ausztriába, mivel lenézte az osztrák arisztokráciát és úgy gondolta, hogy abból nem telnék ki olyan felsőház, mint az angol pairek-é.⁵

Azonban minisztériuma bizonyára az ő helyeslésével komolyan tanácskozott olyan választójogról, mely angol

¹ Heller Eduard: *Kaiser Franz Joseph I.* 1934. 33. 1. szintén, hivatkozik e levélre Schwarzenberg védelmében.

² Helferk: *Geschichte Oesterreichs.* Bd. III. Anhang 26. 1.

³ Hübner id. m. 122.

⁴ Schütter: *Aus der Regierungszeit,* 25. 1.

⁵ Divatos függelékek, vagy korszerű hitványságnak nevezi mindazt, ami az általa elfogadhatónak vélt alkotmányt a francia alkotmányhoz hasonlónak mutatja. (*Aus Metternichs nachgelassenen Papieren,* VIII. 475. és Helfert: *Winterfeldzug.* II. 467. 1.)

példára konzervatív pártot teremthetne az osztrák alkotmányos élet szilárdságának biztosítása végett.¹ Mindamellettschwarzenberg alkotmányos felfogása messze esett attól az angol szellemű alkotmánytól, melyet Windischgrätz az októberi forradalom előtt akart megígérni Ausztriának Ferenc József nevében. Schwarzenberg az alkotmányos miniszter címére feljogosítva érezte magát már csak azáltal is, hogy egy idegen hatalommal kötött szerződés pénzügyi pontjait nem írja alá a minisztertanács megkérdése nélkül.²

Ez nem oly bizarr gondolat, mint aminőnek ma látszik. A minisztertanács, mint intézmény, egészen új alkotás volt akkor. Metternich a minisztertanácsot indigesta molesnek, formában és tartalomban zavaros, a monarchikus államban lehetetlen intézménynek mondta,³ Schwarzenberg ellenben felelősnek érezte magát a minisztertanács előtt az alkotmányos miniszter címén. Szívesen vállald volna ennél tágabbkörű alkotmányos felelősséget is. Igaz véleményét az alkotmányosságról gróf Lerchenfeld tajor követnek 1851 őszén e szavakkal adta elő: «Von der Pfordten miniszter igen helyesen cselekszik, midőn a törvényes alaphoz és a kamarákkal való jó egyetértéshez ragaszkodik, ameddig látja, hogy a rendek észszerűen viselkednek. A törvényes alap mindig a legjobb, ha félig-meddig is boldogulunk rajta. Amíg remélhetjük, hogy a rendekkel együtt elvégezhetjük alkotmányos úton azt, amit a kor és a körülmények követelnek, addig mi is az alkotmányos utat gondoljuk a legjobbnak, de ha a kamarák makacskodnak, ha azt, ami jó és szükséges, általuk el nem érhetjük, akkor Isten nevében végletes eszközökhöz kell nyúlnunk».⁴

Ily őszintén nem beszélhetett Schwarzenberg parlamenti beköszöntőjében, vagy Ferenc József nevében a trón-

¹ Ministerrats Acten. 1849 ad 707. (Bécsi Áll. Levéltár.)

² M. R. Protokoll 1849 május 25. (Bécsi Áll. Levéltár.)

³ Erre vonatkozó emlékiratát 1. *Nachläse Kübeck* (u. o.).

⁴ Gróf Lerchenfeld jelentése. Bécs, 1851 október 3. (Müncheni állami titkos levéltár.)

foglalás manifestumában. Ezekben a captatio benevolentiae hangján beszélt minisztertársai s a még igen erősen demokratikus közvélemény kedvéért. De az bizonyos, hogy nem volt kezdettől fogva elszánva a kreamsieri gyűlés feloszlatására. Gyűlölte az országgyűlést, mint a májusi forradalom zűrzavarából partravetett idétlen alkotást,¹ de fel akarta mégis használni. Meg akarta vele szavaztatni az adót és a 80 milliós kölcsönt, de ki is akarta próbálni, ha netalán észretér s oly testületté alakul, mint aminőnek ő szerette látni a parlamenteket.² A jól értesült Helfert szerint a minisztérium a birodalmi gyűlést csak feladatának teljesítése, vagyis az alkotmány elkészítése után akarta feloszlatni.³

Ha nem akarja megpróbálni, hogy meddig lehetne vele együtt működni, megfogadta volna Windischgrätz tanácsát és szélnek eresztette volna a gyülekezetet, új alkotmányt hirdetvén ki szemfényvesztés végett. De mivel nem így cselekedett, lehetetlen azt mondanunk, hogy alkotmányos fogadkozása, bár politikából nagyította, merőben megtévesztés lett volna.

Ferenc József a májusi forradalom által kicsikart alkotmányozó országgyűlést épp úgy gyűlölte, mint Schwarzenberg. De már Veronában 1848 májusában a bécsi zavargások hírére hallván, vágyódva gondolt az alkotmányos országokra, melyek a szabadságot és rendet egyesítik.⁴ Ekkor bizonyára leginkább Angliára gondolt. Kétségtelen, hogy aláírta volna a AVindischgrätz-től javasolt trónfoglaló nyilatkozatot az angol szellemű alkotmány ígéreteivel együtt, ha elébe terjesztik. Feltehetjük továbbá,

¹ L. október 22-i levelét Radetzkyhez Redlichnél id. h.

² O'Sullivan jelentése 1849. március 14. a kölcsönről.

³ Helfert visszaemlékezése: *Die Kultur*. Zeitschrift III. Jahrgang 190 ¹/₂. Wien u. Stuttgart. 199. Továbbá Helfert: *Winterfeldzug*. II. 464. Itt Stadionról mondja, hogy kezdettől fogva együtt akart működni a kreamsieri gyűléssel, Schwarzenberg pedig nem szeretett ellenkezni Stadionnal.

⁴ 1848 május 11-én írja: Es wäre einmal Zeit, dass man diesen Excessen, die in keinem konstitutionellen Land vorkommen, ein Ende mache. Schnürer id. h. 97. 1.

hogy minisztériumának azt a tanácskozását, mely a választójog reformja által angol szabású konzervatív pártot akart felnevelni Ausztriában, jóindulatú figyelemmel kísérte.¹

Már csak ezért se szabad azt mondanunk róla, hogy tudatosan hazudott, midőn alkotmányos kormányzást ígért.

Ezt annál kevésbé mondhatjuk, mert Ferenc József uralkodása kezdetén tudtul adta a nyilvánosságnak, hogy az ő alkotmányos felfogása s a végletes demokratikus eszmekör közt igen lényeges a különbség. Ferenc József ugyanis trónfoglaló kiáltványát így kezdte: «Mi I. Ferenc József, Isten kegyelméből Ausztria császára stb.». Ez akkor egy elhagyott szokás felújítása volt. Ferdinánd 1848 szeptember 7. óta nem Isten kegyelméből császárnak, hanem Ausztria alkotmányos császáriának nevezte magát. Kübeck, a Ferenc korabeli hagyományokban élő államfőrfiú, figyelmeztette az udvart, hogy az «Isten kegyelméből» az örökösödés jogát jelenti. Vigyázzon a császár, mert az alkotmányos jogon való uralkodás nem foglalja magába az örökös fejedelmi hatalmat. A november 27-én kelt felterjesztést Ferenc József intézte el ezzel a megjegyzéssel: Én már december 2-i pátensemben felvettem a régi címet.² Azaz sietett értesíteni népeit, hogy hatalmát örökölte s örökösire hagyhatja; népei alkotmányos képviselőivel megosztja ugyan hatalmát, de csak addig a határig, ameddig azok nem érintik az Isten kegyelméből származó hatalom körét. Mindez nem volt a december 2-i pátensben világosan kifejtve, de érthetően volt abba befoglalva.

¹ Oswald Redlich abban a szép jellemrajzban, melyet Ferenc Józsefről írt, megemlíti, hogy az angol alkotmányra, mint ideálra, hivatkozott a december 2-i proklamáció egyik tervének készítője. E hivatkozás őszinteségében a kiváló tudós *nem* kételkedik s azok közé a liberális áramlatok közé sorolja, melyek hatottak az ifjú Ferenc József lelkére. Lásd Bettelheim: *Neue Oesterreichische Biographie*, I. Wien, 1923. 12. 1.

² Kübeck 1848 november 27-i felterjesztése. Ministerrat-Acten 2663/1848. (B. Á. L.)

Különben nemsokára Ferenc József a májusban diadalmos forradalom felfogása szerint souverain birodalmi gyűlés küldöttségének világosan megmondta, hogy ki az igazi souverain.

A küldöttség lojális üdvözlő iratát a császár megköszönte s azután kissé elfogódott, de határozott hangon kijelentette: «Elvárom, hogy a birodalmi gyűlés lehetőén sietni fog elébem terjeszteni az alkotmány tervét, hogy azt szentesítés céljából megvizsgálhassam». A küldöttséget ez a válasz kellemetlenül lepte meg, mert a császári kijelentés határozott cáfolata volt a birodalmi gyűlés azon felfogásának, hogy souverain módon szerkeszthet alkotmányt a forradalmi káté népfeliséget hirdető tanítására alapján.¹

De a lecke hatása nem volt tartós. A kremsiori gyűlés az ügynevezett alapjogokat, a nagy francia forradalom Emberi Jogok Kijelentésének e visszhangját, mennél szabadabb demokratikus szellemben akarta törvényesíteni. Az országgyűlés alkotmánykészítı bizottsága az Alapjogok első paragrafusát így fogalmazta: «Minden hatalom a népből ered».

Schwarzenberg a nép-souverainitás e kijelentésén fel volt háborodva. Látta a souverain népnek tetteit október 6-án Bécsben, de ha nem is gondolt az akkori szörnyűségekre, a XIX. századi liberalizmusnak azt a tantételét, melyet Deák Ferenc 1834-ben így formulázott: «A nemzetminden jussoknak forrása», Schwarzenberg haragos megvetéssel utasította vissza. A kremsieri gyűlés, látva a kormány haragját, elejtette az első paragrafust. De az alapjogok szerkesztéséről nem mondott le, korlátozni akarta a király törvényszentesítı jogát, eltörölte az állami egyház elvét és a halálbüntetést politikai bünökért.²

A minisztérium nyugtalanná lett. A január 6-i minisztertanácsban Brück, a konzervatív felfogáshoz hajló kereskedelmi miniszter, kijelentette, hogy fel kellene oszlatni

¹ Vitzthum id. m. 206. 1. és Helfert Emlékezései. *Kultur* id. k. 207. 1.

² Friedjung: *Oesterreich 1848-1866*. Bd. I. 151. Helfert: *Winterfeldzug*. II. 72., 84., 109. II.

a birodalmi gyűlést. így alkalom nyílnék új alkotmány octroyálására vagy legalább jobb elemekből lehetne választatni új birodalmi gyűlést. Kulmer, a horvát miniszter, aki néha azt hitte, hogy hivatása köréhez tartoznék a magyar felfogás tolmácsolása, Bruckot pártolta. Mert, úgymond, a magyarok szívesebben fogadnák a koronától adott alkotmányt, semmint azt, melyet a kormány az osztrák birodalmi gyűléssel együtt állapíthatna meg. De báró Krauss, a pénzügyi, gróf Stadion, a belügyi és Bach, az igazságügyminiszter más véleményen voltak. Elismerték, hogy a birodalmi gyűlésnek rossz az összetétele, de feloszlását határozottan ellenezték. Ez a gyülekezet nem követett el törvényteleniséget, nem avatkozott a végrehajtó hatalom hatáskörébe, a korona jogait határozataiban még nem tagadta. Októberben a gyűlés teljes joggal feloszlatható lett volna, de akkor elegendőnek találta a kormány az áthelyezést egy csendes városba. Ő felsége csak néhány hete, hogy felszólította a képviselőket az alkotmány szerkesztésére, s így következtetés volt, hogy szétkergetni őket most, mikor túlkapáson rajta nem érve foglalkoznak az alkotmány szerkesztésével. Azt mondhatná a világ, hogy a kormány csak addig akarta együtt látni a nép képviselőit, amíg az adókat és a 80 milliós kölcsönt meg nem szavazták. Azt se szabad felejtetni, hogy noha a birodalmi gyűlés népszerűtlen sok helyütt, Felső- és Alsó-Ausztriában, továbbá Csehországban a csehek és németek közt eléggé népszerű. Végül reményük a miniszterek, hogy barátságosan egyezkedve a pártárnyalatok vezetőivel, elfogadható és állandóságot ígérő alkotmányt lehetne a szentesítés alá bocsátani. A minisztertanács a három miniszter érveinek hatása alatt a feloszlítás ellen döntött. Csak Brück szavazott a maga indítványára. Bachot megbízták a vezető képviselőkkel való alkudozással.¹ Bachnak már nem igen maradt ideje megbízatását teljesíteni. Mert közvetlenül a január 6-i

¹ M. R. Protokoll 1849 január 6. (B. Á. L.) Kulmer szerepére nézve I. Berzeviczy id. m. I. 51. 1.

minisztertanács után a birodalmi gyűlés jobb és balpártja egyesülve hoztak ócsárló határozatot a kormány ellen. Stadion és Bach reményeikben csalódva fordultak el a parlamenttől és már 8-án közeledtek a felosztatás híveihez.¹ Január 19-én a gyűlés kimondotta a nemesség eltörlését. Ez a határozat a császárt és anyját erősen felingerelte.²

Másnap az olmtüzi minisztertanácson a császár elnökölt. Schwarzenberg előadta, hogy a kremsieri birodalmi gyűlést fel kell oszlatni, mert újabb időben radikális iránya nyilvánvaló lett. Ellenséges indulattal lehetetlenné akarja tenni a rendezett kormányzást. A minisztérium elfogadta az indítványt ellenmondás nélkül, mert a liberális miniszterek is úgy látták, hogy a gyűlésben a kormánynak nincs megbízható pártja.

De a minisztérium érezte, hogy nem volna tanácsos kihirdetni az igazi okot. A nyilvánosság előtt, így szólt a minisztérium határozata, azt kell mondani, hogy Magyarország meg lévén hódítva, a birodalom összes országainak egybekapcsolása végett oly birodalmi gyűlést kell szervezni, melyben a birodalom nem német, vagy szláv tartományainak képviselői is részt vennének.

Világos ebből, hogy nem a teljes birodalmi alkotmány szerkesztése végett oszlatták fel a kremsieri gyűlést. E szándéknak kihirdetése csak el akarta takarni a valódi okot.

A kormány a forradalmi szellem terjesztését akarta akadályozni a felosztatás által.

Ferenc József, bár nem szerette a kremsieri gyűlést, nem sürgette felosztatását. De midőn Stadion, Bach és Krauss is a felosztatást pártolták, elfogadta a minisztertanács határozatát, noha nem minden aggodalom nélkül. Mert ez a vállalkozás, tekintve a csehországi nemzeti és demokratikus forrongást és az ottani helyőrségek csekély számát, nem látszott veszélytelennek.

¹ Hübner id. h. 331. és kk.

² Reinoehl id. m. 128. 1. a január 20-i rövid jegyzet világótvét a felosztatás végső okára.

Ferenc József nagyon megörült, mikor gróf Huyn őrnagy, aki a végrehajtással volt megbízva, 1849 március 10-én jelentette, hogy a képviselők ellenállás nélkül oszoltak el, s hogy a fiatal magyar újoncok, akiket a gyűlés ellen vezetett, oly jól viselték magukat, hogy öröme telt bennük. A császár megköszönte a jelentést, megrázva az őrnagynak mind a két kezét.¹

A császár nem örült volna oly nagyon, ha a birodalom katonai erejét elég erősnek érzi bárminő lázadás leverésére.

Ez a félelem a közvélemény háborgásától bírta a január 20-ii minisztertanácsot arra a határozatra, hogy az oktrojálendő alkotmányt a feloszlatással egyidőben hirdetik ki. A minisztérium január 20-ika óta dolgozott azon az alkotmányon, melyet március 4-én kihirdetett. Ez által a kremsieri gyűlés bizottságaiban nagy gonddal kidolgozott alkotmány törvényesítése feleslegessé lett.

A március 4-i alkotmányról és sorsáról később kell szólnunk. Itt csak annyit jegyzünk meg: a március 4-i alkotmány és a kremsieri javaslat közt a lényeges különbség az, hogy a kremsieri a föderalizmus felé hajlott, az oktrojált alkotmány pedig a szabadelvű centralizmus által akarta a monarchia jövőjét biztosítani.²

A centralizmus és föderalizmus ellentéte Ausztria történetében később is heves pártharcokat okozott egészen a monarchia bukásáig, kivált az 1867-i kiegyezés óta. Ezért különösen az összeomlás után azok az osztrák történetírók, akik a dualizmust nem szerették, úgy beszéltek a kremsieri föderális színű alkotmányról, mintha az megmenthette volna a monarchiát. Elejtését elmulasztott alkalomnak nevezgették. Az elmulasztott alkalom fogalmáról Hugelmann Károly megjegyzi, hogy felhasznált és elmulasztott alkalmak a népek és államok életében múlé-

¹ Az 1849 január 20-i minisztertanács jegyzőkönyve (B. Á. iv.), Heflerfc: *Der ungarische Winterfeldzug*. III. 345. és Redlich: *Das oesterr eichische Staatsproblem*, I. Theil 2., 8ö., 102. 11.

² Ghimpticz jellemzi így a különbséget a két alkotmány közt. (Idézi Helfert: *Winterfeldzug*. Bd. III. 266. jegyzet.)

kony sikereket vagy kudarcokat okozhatnak, de a nagy államok kifejlődésének és elmerülésének mélyebb gyökerei vannak, semmint a pillanat megragadása vagy elmulasztása.¹

Lehet, hogy Hugelmann a pillanat megragadásának értékét nem becsüli meg eléggé, de a kremsieri alkotmány elmellőzésére nagyon jól illik megfigyelése. Ma már tudjuk, hogy mi volt azoknak az elemeknek a végső célja, amelyeket Kremsierben föderális abronccsal akartak egy-ségbe kötni.

A föderalizmus csak fejlesztette volna nemzeti vágyai-
kat és gyorsította volna a szétbomlást.

De ha nem is hisszük, hogy a kremsieri alkotmány törvényesítése szilárd biztosítéka lett volna a monarchia jövőjének, nem tagadhatjuk, hogy a kormány a maga politikája szempontjából sem járt el célszerűen, midőn a kremsieri bizottságok munkáját a feloszlatás által meg nem valósult óhajtássá változtatta. A demokrata-liberalizmus szótárát nagy kedvteléssel használó képviselők már március előtt is meg voltak félemlítve. A népfelségről szóló paragra-
fust elejtették a kormány határozott kívánságára s így engedtek volna sok mindenben. A cseh követek egyik vezére mondotta egy bizottsági ülésen: «Az októberi napok óta mi vagyunk a legyőzöttek, a reakció azelőtt csak kísértet volt, most testet öltve áll előttünk».² A kép-
viselők fenyegetés és rábeszélés által reá lettek volna vehetők, hogy oly alkotmányt szavazzanak meg, melyet a kormány is elfogadhat. Magyarországot is bevették volna az alkotmányba, ha a kormány kívánja, hiszen Palacky és a német liberális dr. Hein megegyeztek abban,

¹ Hugelmann: *Historisch-politische Studien*, Wien, 1915. 90. 1. Hugelmann itt a március 4-i alkotmány elejtésére vonatkozó vádat cáfolja, de ez a vád felmerül olykor a kremsieri alkotmány mellőzése miatt is.

² Pinkas mondta 1848 december 13-án. L. Dr. Alfred Fischl: *Die Protokolle des Verfassungsausschusses über die Grundrechte*. Wien u. Leipzig, 1912. «Seit den Oktobertagen sind wir die Besiegten – die Reaktion vormals nur ein Gespenst, nun verkörpert vor uns steht».

hogy a magyar kérdésről tárgyalniok kell a kormánnyal.¹ Valószínű tehát, hogy ha a minisztertanács január 6-i határozata alapján Bach és Stadion alkudoznak a pártvezérekkel, olyan alkotmányt törvényesíthetnek, melyet külső és belső politikai célokra jobban használhattak volna, mint az oktrojált alkotmányt. De a képviselőknek a kormány előzékenysége által nem fékezett demokrata önérzete mélyen sértette az udvart, és különösen Schwarzenberget. Az ő megvető gyűlölete a szerinte éretlenül okvetetlenkedő társaság ellen hatott a liberális miniszterek felfogására is és így az egyezkedés gondolatát az erőszak alkalmazása váltotta fel. A képviselők leverten, ellenállás nélkül széjjelmentek, de a szlávok és demokraták lelkében forrott a harag a kormány ellen. Megrendült a tisztelet az ifjú császár iránt. Havlicek, a cseh publicista, elmélkedve a birodalmi gyűlés felosztatásáról, így fakadt ki a kormány ellen: «Vajon tudták-e a miniszterek, hogy mit csinálnak?... Ferenc József trónraléptekor megígérte, hogy az alkotmányt a birodalmi gyűléssel egyetértve fogja elrendelni. Tudja-e a minisztérium, hogy mit jelent egy császári ígéretet megszegni, a császár szavát értéktelenné tenni s az abba vetett bizalmat örökre semmivé tenni?»

Különösen Csehországban okozott keserű csalódást a felosztatás. A csehek egyszerre lelkesedni kezdtek a fegyverrel küzdő magyarokért. Minden nagy prágai épületen óriási betűkkel volt olvasható: Éljen Kossuth! E felkiáltás éjjel is felhangzott az utcákon. Egy szláv író Ferenc Józsefről így nyilatkozott: «Mikép lehetséges az, hogy ily ifjú szív ily tette még csak gondolhatott is?»²

A demokratikus közvélemény nem mérlegelte, hogy mennyi része van a kremsieri gyűlés viselkedésének Ferenc József ígérete meghiúsításában. A forradalmi szellem,

¹ Josef Redlich: *Das oester. Staats- u. Reichsproblem*. I. 271. 1.

² Helfert: *Der Winterfeldzug*. III. 378. 1. és 522. lapon a 248. jegyzet. Springer: *Oesterreich nach der Revolution*. Leipzig, 1850. 66. 1.

melyet Schwarzenberg fékezni akart a feloszlatás és az oktrojálás által, épp e politika következtében terjedt és erősödött. Ez a politika nem is volt eredeti. Windischgrätz ajánlotta azt már a trónváltás idején, de a belső politikában nem egészen önálló Schwarzenberg akkor nem akart oktrojálni s csak egy negyedév múlva fordult vissza a mellőzött útra.

Ugyanekkor azonban éles ellentétbe került azzal a Windischgrätzcel, akinek politikájához elkésve csatlakozott.

V.

Windischgrätz elbocsátása.

Ezt a fordulatot nem várták volna azok, akik tanúi voltak a december 2-i trónváltás jelenetének. Akkor a fiatal uralkodó átölelte a herceget és a hála túláradozásával így szólította meg: «Önnek köszönhetjük mindazt, ami még fennmaradt és él».¹ Ugyané napon Ferenc József írásban is megköszönte Windischgrätznek nemes, bátor és okos viselkedését.

E levélben a herceget «a trón és az alkotmány» rendíthetetlen oszlopának nevezi.² Nem csupán Ferenc József gondolkodott így Prága és Bécs megfékezőjéről. Mindenütt, ahol gyűlöltek a forradalmi újításokat, a legnagyobb elismerés hangján beszéltek a hercegről. Nesselrode, az orosz külügyminiszter a forradalmi Bécs ellen vonuló Windischgrätz nyilatkozatait a «legmélyebb csodálkozással» vette tudomásul. Győzelme az anarchia felett – úgymond – nemcsak Ausztriának és Európának javát szolgálja, hanem megújítja az emberi társadalom rendjét.³ Jósika Samu «világtörténeti, halhatatlan név»-nek mondja a Windischgrätz nevét, mivel ritka bátorsággal és bölcsé-

¹ Helfert: *Geschichte Oesterreichs*. Bd. III. 330. 1.

² Separat Akten 1157/1848. (B. Á. L.)

³ Schwarzenberg Nachlass Fasc. VI. ad No. 424 (u. o.).

seggel az általános züllés közepett megragadta és felhasználta a kellő pillanatot az úgynevezett népakarat mindenhatóságába vetett hitnek megtörésére. Jósika szerint Windischgrätz a nemesek közt a legnemesebb.¹

Az általános tömjénezés misztikus önérzetet szokott felkelteni a tömjénfüsttől elbódult halandóban. Windischgrätz sem volt kivétel e szabály alól. Bécs megvétele után azt mondta gróf Sullivannak, a belga követnek, hogy a Gondviselés hívta őt a birodalom, sőt egész Európa megmentésére.²

Ilyen nagy küldetésnek érzetében a tábornagy elfelejtette elküldeni Ferenc Józsefnek az utolsó formális jelentést Magyarországra vonulásáról 1848 december közepén. Ez a mulasztás bántotta az uralkodót, aki bármely rangú polgári vagy katonai tisztviselőjétől elvárta a formaságok pontos figyelembevételét, kivált ha katonai szolgálatban az iránta tartozó tisztelet forog szóban. Így hideg árnyék borult az uralkodó hálaérezetének meleg fényére.³

Az árnyék elvonult a tábornagy sikereinek hírére, de újra visszatért és nagyobbodott a magyarországi hírek következtében. 1849 január 5-én jelent meg a fővezér a magyar fővárosban és már két nap múlva írja neki Schwarzenberg, hogy Olmützben megjelent jóérzelmű magyarok, akiket az udvar kegyesen fogadott, Windischgrätz megfontolatlan irgalmassága ellen panaszkodnak. Báró Kulmer, a minisztériumban a magyar ügyek szakértője, szeretne volna a tábornagy szívére kötni, hogy Magyarországon az irgalom ártalmas. Schwarzenberg tudatta Kulmer felfogását a tábornaggal.

Pedig Windischgrätz, még mielőtt Bicskén az országgyűlés küldöttségét fogadta, határozottan kijelentette, hogy mint hódító vonul az országba s midőn a főváros-

¹ Wertheimer: *Ungedruckte Tageblätter des Hofkanzlers Baron S. Jósika*. (Oesterreichische Bundschau, Bd. XIX. 193, 201. 11.)

² Sullivan 1848 november 6-i jelentése (Brüsseli Külügyi levéltár).

³ Paul Müller: *F. M. Fürst Windischgrätz*. 231. 1.

ban Batthyány Lajost elfogatta másokkal együtt, eléggé kimutatta, hogy nem az irgalom erényében akarja magát tökéletesíteni a hódításra kiszemelt ország földjén.

De Budapestre vonulva két akasztófára ítelt komárom-megyei magyarnak megkegyelmezett. Az egyik tizenkilenc éves volt, a másik három gyermeknek atyja. Vétségeik jelentéktelenek voltak s remélhetően javulni fognak, így mentegette magát a megvádolt fővezér.¹ De az udvar nem szerette a forradalom letörésére kirendelt fővezérnek ezt az érzékenységet. Január vége körül azt mondták az udvari körökben, hogy Windischgrätz jósága és nagylelkűsége gyakran gyöngességgé fajul, pedig a rend helyreállítása végett még nem fejtettek ki Magyarországon elég kíméletlenséget.²

De másnemű panaszok is hallatszottak Windischgrätz ellen. Szögyény-Marich Lászlót, a volt alkancellárt, a magyar konzervatívok egyik kiválóságát, megbízta az országos ideiglenes polgári közigazgatás elnökségének teendőivel. Elfogadta nagyjában Szögyény magyar szellemű kormányzati programját, mivel a forradalom leveréséig a magyar nemzeti érzékenység kíméletét szükségesnek gondolta.³ De Schwarzenberg ezt az ideiglenes magyar-barátságot sem szerette. Az ő felfogása szerint a magyar nemesség csinálta a forradalmat s a magyar arisztokrácia, ez a «politikailag és erkölcsileg» elfonnyadt testület nem bírta azt megakadályozni.⁴

A konzervatívokkal kötött barátság a miniszterelnök szerint ártott a birodalmi egység gondolatának és fel-támasztani látszott a magyar fennhatóságot a magyar földön. Pozsonyból, Árvából, Túróéból, Zólyomból tilta-

¹ Helfert: *Der ung. Winter-Feldzug*. I. Theil, Anhang 137. 1. 324-ik jegyzet.

² OSullivan jelentése 1849 február 1. (Brüsszeli Külügyi levéltár). «On a trop peu sévi dans lintérêt de lordre public».

³ Szögyény-Marich *Emlékiratai*. II. k. Budapest, 1917. I. fejezet és Windischgrätz Schwarzenbergnek 1849 április 12. (Schwarzenberg Nachlass Fase. VII. ad No. 508. B. A. L.)

⁴ Helfert: *Der ungarische Winter-Feldzug*. Bd. II. 424. és Ssögyény: *Emlékiratok*, II. k. 27. 1.

kozások hangzottak el az ideiglenes polgári kormány ellen, mely az állami igazgatás hivatalos nyelvének a magyart akarja választani. Húrban, Hodza és Stúr a minisztériumhoz intézett feliratokban azzal vádolták Windischgrätz kormánya polgári biztosait, hogy életre keltették a gyűlölt régi magyar intézményeket s a régi visszaélésekhez újabbakat is csatoltak a tótok hűségének kigúnyolására.¹

Mindezek a vádak és körülmények nagyon lehűtötték Schwarzenberg rokoni s úgy látszik nem igen mély szeretetét sógora iránt, valamint Ferenc József ragaszkodását is ostromolták. De a szakítás gondolatát a katonai helyzet érlelte. A január 5-i bevonulás után úgy látszott, hogy Windischgrätz csak a polgári igazgatás kérdéseivel foglalkozik. Az Olmützben epedve várt diadali hírek egyre késtek. Sőt a január 12-i minisztertanácsban, melyen a császár elnökölt, a miniszterelnök kénytelen volt előadni aggodalmait Erdély miatt, ahol Bem visszaszorítása végett már az orosz segítségre gondolnak.² A honvédség váratlan erőt fejtett ki a támadásban és a védelemben, míg az ünnepelt császári diktátor főhadiszállásán vesztegelt s onnan küldötte szét kétes értékű parancsait. Az uralkodó türelmetlenné lett. Brück minisztert Windischgrätz táborába küldötte február 13-án, látszólag csupán azért, hogy az előkészítendő alkotmányról tanácskozzék a diktátorral. Windischgrätz ugyanis nem demokratikus, hanem rendi alkotmánnyal szerette volna megajándékozni a monarchiát. A minisztérium tagjai közül leginkább Brück volt a tábornagy pártján. Az alkotmány pontjaira nézve nem volt mit tárgyalnia Brucknak a tábornaggal. Csak helyeselte azt, amit Windischgrätz a minisztérium többségének véleménye ellen mondott. Az alkotmányos

¹ Helfert: *Winterfeldzug*. II. 439-440. és 456. lapon a 239. jegyzet. Továbbá Schwarzenberg Nachlass Fasc. IV. No. 226. (B. A. L.)

² Január 12-iki minisztertanács jegyzőkönyve közli Kerchnave *Mitteilungen des oest. Instituts f. Geschichtsforschung*. Bd. XLIII. 1929. 352. 1.

eszmecsere végett felesleges volt Brucknak Budára utaznia, az útnak igazi célja más volt. Az udvar február közepén úgy látta, hogy Kossuth pártja elevenedik s ezt úgy magyarázta, hogy Windischgrätz gyengesége bátorítja fel a lázadókat. Ezért kívánta a császár Brucknak utazását. A miniszter majdnem egy hetet töltött Budán és távozása után Windischgrätz valóban hozzáfogott egy hadivállalathoz.¹

De a kétnapos kápolnai csata (febr. 26 és 27) mégis csak taktikai győzelem maradt.

«Nem érkezik jelentékeny újság Magyarországból, – írja a belga követ – siralmas lassúsággal intézik ott az ügyeket. Mennyire különbözik Windischgrätz tevékenységben és erélyben a jóval öregebb Radetzkytől. Ekkor mondta Radetzky két évtizeddel ifjabb kollégájáról: «A herceg vitéz ember, de már nagyon is öreg».²

A minisztérium március elején újra küldött megbízottat Budára, hogy vizsgálja meg az ottani katonai és polgári helyzetet. Windischgrätz nagyrabecsülte a hozzá küldött báró Kübecket, de ez a második ellenőrző küldetés igen rosszul esett neki. Úgy vette észre már más jelekből is, hogy a fiatal császár megelégedte az ő öreg hadvezére szolgálatait.

Valóban Ferenc József és Schwarzenberg az Olmützbe küldött jelentésekből és panaszokból, de a helyzet áttekintéséből is azt a meggyőződést merítették, hogy Windischgrätz képtelen megoldani katonai feladatát és közigazgatási rendszabályai is ellentétbe jutottak Magyarország beolvasztásának tervével.

¹ Helfert: *Winterfeldzug*. II. 466. Helfert említi, hogy Brück felfogása feltűnően egyezett a tábornagyéval, úgyhogy ennek az a gyanúja támadt, mintha a minisztérium Brucktól egyidőre szabadulni kívánt volna s ezért küldte Budára. Da OSullivan február 21 és 26-i jelentéseiből kivehető, hogy Brück küldetésének komolyabb volt a célja.

² OSullivan 1849 március 30-i jelentése (Brüsszeli Külügyi levéltár). Badetzky nyilatkozatát Vitzthum is elbeszéli (id. m. 219.), de nem oly csattanósan, mint a belga követ.

Windischgrätz azzal védekezett, hogy nincs elég ereje az egyre erősödő honvédséggel szemben, s ha nem kap újabb ezredeket, azt hiszi, hogy csak a cár segítsége mentheti meg Ausztriát a végveszélytől.

Azonban az április 2-i minisztertanács ülésén még a tábornagy politikai híve, Brück is kijelentette, hogy nem a katonaság csekély száma, hanem a herceg hadvezéri tehetetlensége okozza a balsikert. A minisztérium ekkor a császárt kívánta elküldeni Magyarországra, abban a reményben, hogy jól választott tábornokok segítségével az érte lelkesülő hadsereg kivívja majd a győzelmet. Ferenc József óhajtotta ezt a küldetést, de a Görgey vezetése alatt megindult tavaszi hadjárat meghiúsította a császár magyarországi vezérletét.

Mivel ekkor Weiden tábornagy vakmerően vállalkozott arra, hogy orosz segítség nélkül is legyőzi a magyar fölkelést, az április 12-i minisztertanács Ferenc József elnöklete alatt a legfelsőbb kívánságra hivatkozva elhatározta, hogy kinevezi Welderife Windischgrätz utódjának.

A Ferenc Józsefről szóló irodalomban nincs teljes megegyezés arra nézve, hogy a császári akarat vagy a miniszterelnöki tanács érvényesült-e a még néhány héttel azelőtt ünnepelt diktátor mellőzésében.

Ügy hisszük, hogy az uralkodó és legfőbb tanácsosa egyaránt érezték a személyi kérdés nyomasztó voltát s a hadiállapot kényszerét.

Az uralkodó nem volt annyira gyermek, mint aminőnek Windischgrätz hitte, de Schwarzenbergnek sógoráról alkotott kedvezőtlen véleménye is erősen hatott ifjú kedélyére.

Windischgrätz szemének alig akarta elhinni, amit az április 13-án küldött császári leiratban olvasni volt kénytelen. Másnap környezete két főtisztjének: Nobili altábornagnak, a vezérkar főnökének és Mertens tábornoknak, az első főhadsegédnek megmutatta a kéziratot és azt mondotta nekik, hogy két út áll előtte. Az egyik a rögtöni

engedelmesség útja, a másik oda vezetne, hogy félretéve a császári kéziratot, folytatná a hadi operációkat Görgey előnyomulásának megakadályozása végett. Nobili hallgatott, mert aligha bízott a hadműveletek sikerében, de Hertens, aki nem tartozott a herceg feltétlen bámulói közé, határozottan tiltakozott az engedetlenség gondolata ellen. Windischgrätzet sokan diktátori hatalma miatt új Wallensteinnak is nevezgették, pedig április 14-én kitűnt, hogy nem hasonlított a friedlandi herceghez, mert nem merészelte csillagzatába vetett hittel kockáztatni jövőjét.

Elindult Olmützbe abban a reményben, hogy az ifjú s neki annyi hálával tartozó uralkodótól kivívhatja még a visszahívás megsemmisítését. Folyton hangoztatta, hogy őt aljas cselszövők akarják megbuktatni, őt, aki háromszor mentette meg a dinasztíát. Alig bírta fékezni felháborodását, mikor a császár előtt állott április 18-án. A császár sajnálkozva, de határozottan kinyilatkoztatta, hogy kötelessége parancsolta a herceg felmentését, mire ez indultosan visszavágott: «Felség, ne felejtse el, hogy nem volnának ilyen kötelességei, ha én nem vagyok».

Hazatérve, írásban jelentette a császárnak, hogy lemond rangjáról, s hogy visszaküldi majd rendjeleit; Ferenc József békéltető válaszában azt írta, hogy a herceg érdemei ragyogni fognak a történet könyvében mindaddig, míg Ausztria fennmarad. A körülmények kényszerítették Őt a magyarországi fővezérlet változtatására. De mélyen fájlalna, ha ebből Windischgrätz azt következtetné, hogy császársa nem ismeri el az ő érdemeit. Ne szakadjon el Ausztriától, maradjon az általa megmentett állam szolgálatában, maradjon a császári háznak erős támasza.

Egyelőre szabadságra küldi illetményeinek épségben tartásával, környezetében is maradhatnak azok, akiket kiválogat. Reményli, hogy rövid idő múlva újra kikérheti tanácsát és nagyértékű közreműködését.

Ezután Windischgrätz nem ragaszkodott lemondásához, de noha nagy pénzbeli jutalmat, rendjeleket és megbízásokat kapott, mind halálíg ellensége maradt az összpontosító liberális kormányzatnak és igyekezett szóval

vagy írásban helyreállítani az 1849-ben csorbát szenvedett hadvezéri hírnevét.¹

Ferenc József ekkor mutatta ki először, hogy rokon- vagy ellenézés változtathat ugyan modorán, de attól, amit kötelességének hisz, el nem tántoríthatja.²

VI.

Az orosz segítség.

Mivel a császár a tavaszi hadjárat miatt nem mehetett magyarországi hadseregéhez, Olmützben maradt; ott azonban már nem jól érezte magát, kivált a magyarországi fővezérség változása idején. Nem tölthetett anyyi időt szüleivel és testvéreivel, mint szeretne volna és vágyódott Schönbrunnba, gyermeki örömeinek színhelyére, ahonnan a magyar harctérhez is közelebb férhetett.

Az olmützi színház néha elűzte unottságát, de az mégsem volt elegendő kárpótlás a bécsi várszínházért. Ferenc József szerette a német színi előadásokat csakúgy, mint apja és anyja.

Beckmann és Meixner, a bécsi várszínház kitűnő komikusai néha a könnyekig kacagtatták. Schiller *Orleansi szűzét* nagy érdeklődéssel hallgatta végig; a drámának hazafias és harcias motívumai lekötötték figyelmét. De azt már igen furcsállotta, hogy az ő kedves rokona és barátja, György, szász királyi herceg Goethe születésének százéves fordulóján oly nagy figyelemmel hallgatta végig Bécsben *Torquato Tassát*. Ferenc Józsefnek ez a bámulatosan mély

¹ Müller: *Windischgrätz*. III. Abschnitt. Kerchnave id. tanulmánya. Beer Adolf közleménye *Neue Feeie Presse*. 1893 október 4-7. J. K. Mayr: *Das Tagebuch des Ministers Kempen*. 130, 168. 11. A császár levele Windischgrätzhez Separat Akten 4942/1849. (B. Á. L.) Kübeck: *Tagebücher*. II. 45. és Berzeviczy Albertnek alapos és világos előadása e tárgyról: *Absolutismus kora*. I. 92. 1.

² V. ö. Heller: *Franz Joseph*. 37. 1,

és színekben gazdag lélekrajz üres declamációnak tűnt fel. Szerinte Goethe elavult író volt, akinek emlékét a rajongó német nacionalisták ünnepelték, a helyett, hogy osztrák hazafias jelenetek előadásával buzdítanák a közönséget dinasztikus hűségre. Shakespeare *Szentivánéji álmát* egészen ostoba és unalmas mesének mondta.

Csak Beckmann, mint Zuboly takács, a nyakára varázsolt számárfejjel enyhítette a színdarabon érzett bosszúságát.¹

És így, bár különböző körülmények vonzották Bécs felé trónralépte óta, katonai környezetével Olmützben maradt, mert oda a régi székvárosból nyugtalanító hírek érkeztek. A belga követ 1849 február végén jelentette Bécsből, hogy minden éjjel újabb merényletet követnek el a katonai őrségek ellen. Április közepén a forradalmi párt falragaszokon lázadásra szólította fel a népet.²

Március 18-án, a bécsi forradalom első évfordulóján egy nem politikai gyászmise ürügye alatt a bécsiek nagy tömege a forradalom áldozatainak emlékét akarta megünnepelni a nagy székesegyházban. Rendőrség és katonaság akadályozták meg a tüntetést.

Mindezt tekintetbe véve Windischgrätz ellenezte a császári udvar átköltözését Bécsbe. Szerette volna azt elhalasztani mindaddig, amíg Magyarországot le nem csendesíti.³

Windischgrätznek távozása után a császár már nem akart Olmützben maradni. Elküldötte gróf Grünnet, az ő kedvelt és hozzá igaz hűséggel ragaszkodó főhadsegédét a miniszterelnökhöz azzal a sürgető üzenettel, hogy a harctér szomszédságába, Bécsbe kívánczik. A miniszterelnök 1849 május elsején a minisztertanács elé terjesztette a felség kívánságát azzal a kérdéssel, vajon alkalmas-e az idő az udvar visszatérésére. A minisztertanács örült

¹ Schnürer id. m. III, 126 és 233. 11., továbbá Zsófia főhercegné kiadatlan naplója 1852 és 1854. évekből.

² OSullivan jelentései 1849 február 2, 26. és április 29. (Brüsszeli Külügyi levéltár.)

³ Helfert: *Winterfeldzug*. III. 357-360. II.

e gondolatnak, mert úgy hitte, hogy az uralkodó egyénisége a főváros lakosságában és a csapatokban megerősíténé vagy fokozná a dinasztikus érzést. És éppen mivel az orosz csapatok még nem érkeztek meg, az uralkodó átköltözése most szabad elhatározásnak tűnik fel, s nem az orosz szuronyokra támaszkodó cselekvésnek. Igaz, hogy az átköltözés nem egészen veszélytelen, de a történet tanítja, hogy Ausztria uralkodói nagyok voltak a szerencsétlenségben is, s hogy népeik szeretetéből erőt meríthettek. Mindamellett a minisztérium szükségesnek hitte a bécsi ostromállapot fenntartását, sőt ehhez hozzáette, hogy ha a felség távozása a fővárosból kívánatossá válnék, a távozás csakis a hadsereg állomásai felé volna irányítható.¹

Ilyen eshetőségekre is gondolt a minisztérium, mert minduntalan hírek merültek fel magyar, olasz, lengyel izgatókról, akik Bécsben a forradalmi hangulatot újabb mozgalmak szítására használják fel. Ferenc József a hírekkel nem törődve 5-én reggel V₂ 6-kor érkezett Bécsbe a nagyközönség nem csekély meglepetésére. Schwarzenberg várta urát az északi pályaudvaron és elkísérte a schönbrunni kastélyba, melyet hét hónappal azelőtt hagyott el a császár még mint főherceg. Még aznap reggel kilenc órára összehívta a minisztertanácsot. Azon elnökölve kijelentette, hogy meg akarja látogatni a magyar főhadiszállást. A minisztertanács rögtön megfogalmazta a Weldenhez intézendő császári kéziratot, melyben az uralkodó felszólítja, hogy hirdesse ki a hadseregnek az Ő látogatását s egyszersmind határozza meg az erre legalkalmasabb időt. Ezen az ülésen hozta szóba Bach a debreceni függetlenségi nyilatkozatot. Szólt már erről a minisztertanácsban Schwarzenberg május 2-án, azt mondván, hogy a debreceni határozatot terjeszteni kell a közönség közt, mert attól csak kedvező hatást várhatnak a jó érzelmeük.

Ferenc József is így gondolkodott. «Annál jobb» – mondta, mikor a trónfosztást hallotta. A minisztertanács

¹ M. R. Protokoll. 1849 május 1. (B. Á. L.)

után a császár kilovagolt a külvárosokba, hogy meglátogassa a sebesült katonákat a kórházakban. Visszatérve Schönbrunnba, vizsgálgatta az őrséget s kihallgatáson fogadta a jelentkezőket. A császár hirtelen megjelenése, fáradságot nem ismerő tevékenysége s általános feltűnést keltő személyes bátorsága a békétleneket nyugalomra s a dinasztia híveit bizalomra intették.

Másnap, május 6-án kivonult a császár elé körülbelül 14,000 főnyi katonaság. Két sátor volt felállítva a Burg előtti glacis-n. Az egyikben a papság nagymisét mondott, a másikban az imazsámoly és a trónszék közt a császár állott, mögötte a hadsegédek és tábornokok, köztük Schwarzenberg és gróf Berg, az orosz tábornok. A mise után a katonaság tisztelegve elvonult a császár előtt. A sok ragyogó egyenruha, a könnyed biztossággal lován ülő császár, a demokrata, de báméskodni szerető bécsiemből egyszerre hevesen lojális érzéseket váltottak ki. A díszes elvonulás után a császár a katonai parancsnoknak írásban fejezte ki megelégedését. A legénységnek az őrmestertől és fővadásztól lefelé háromnapis zsoldot ajándékozott, de megjegyezte, hogy néhány törzstiszt a tisztelgő elvonuláskor osztagaik vezetésében és viseletükben nem mutatott elég bátorságot. A vadászok fegyvereiket az elvonuláskor nem úgy tartották, ahogy a szabály kívánja, aminek nem szabad többé előfordulnia. Gondoskodjék ezekről a tábornok úr és «kerülje jövőre jelenlétemben a nyilvános megrovásokat». Azonkívül vigyázzon, hogy a katonaság szakállviselete jobban alkalmazkodjék a szabályokhoz. Ilyen parancsot sokszor adott ki később is Ferenc József katonai szemlék alkalmával írásban vagy élőszóval. Ha élőszóval, nem mindig fékezte indulatosságát. A katonai szabályoknak tiszteletben tartása a legapróbb részletekig Ferenc József előtt olyan csodaszernek látszott, mely nem csupán hadserege külső szépségét, hanem győzelmes erejét is biztosítja.¹

¹ Vitzthum id. m. 225. Schnürer id. m. III, 112, 117. 11. O'Sullivan május 5-i jelentése (Brüsszel, Külügyi levéltár).

De bár a békés katonai gyakorlatok és díszszemlék nagyon érdekelték, kötelességének hitte az elhanyagolt külsejű harcosok táborait is meglátogatni. A Weldenhez május 5-én intézett felszólítására várta feleletül a meghívót a magyar harctérre. Weiden azonban ekkor már nem volt a régi, bizakodó hadvezér, aki Windischgrätzet megbuktatta, mikor arra vállalkozott, hogy kivívja a győzelmet az orosz segítség nélkül is.

Április 13-án nevezték ki a hadi tudományokban s a növénytanban is járatós, katonai sikereiről is ismeretes táborszernagyot Windischgrätz utódjának, de amikor hozzá akart fogni nagy önérettel vállalt feladata teljesítéséhez, egy héttel kinevezése után különösen a nagysarlói diadal hatása alatt tudatára jutott annak, hogy csalódott reményeiben s hogy a kormányt is megtévesztette. Április 20-án már azt írta a kormánynak, hogy csak az orosz segítség mentheti meg a monarchiát; kitűnt ekkor, hogy Weiden új felfogása igazolta a Windischgrätzet. A kormány és az udvari körök azonban nem szolgáltattak igazságot Windischgrätznek, április 20-a után is egyedül az ő mulasztásainak és hibás intézkedéseinek tulajdonították a kudarccokat. Weldent ez a visszatekintő bíráló nem vigasztalta. Lelki egyensúlya megbomlott. Vérszomjas mohósággal kívánta a derék Petőcz György, pozsonyi alispán kivégzését, noha a hadbírák szerették volna megmenteni a szerintük is könnyen védhető, de magát megalázni nem akaró vádlottat. Ugyanekkor a tehetetlensége érzetét mások vérével csillapító hadvezér lelki rokonának, Schwarzenbergnek azt ajánlotta, hogy hirdessen amnesztiát a magyaroknak. Félt az osztrák demokratáktól s még inkább a honvédektől, noha azok elmulasztották őt üldözni. Hadseregét mégis visszavonta a nyugati határig; dúlt-fült alárendeltjei ellen, de erélyre, bátorságra példát nem mutathatott nekik. Ideges izgatottságában igen

Gróf Luxemburg, bajor követ jelentése május 7. (Müncheni Áll. levéltár). A császári parancs május 6. (Minister Rats Acten 1521/1849. B. Á. L.). Május 2. és 5-i minisztertanácsi jegyzőkönyvek. (B. Á. L.)

rosszul esett neki a császár látogató szándéka. Szerette volna, ha ez a keserű pohár elmúlnék tőle. Mert ugyan mit akar a császár? Fényt, vagy árnyékot akar látni?

Schwarzenberg megnyugtatta azzal a kijelentéssel, hogy a császár jól ismeri a katonai helyzetet, az igazságtól nem akar elfordulni s meg kell neki mutatni az állapotok legsivárabb képét is. A császár valóban megjelent Pozsonyban május 10-én a határszéli állomások szemlélése végett. Három napig utazgatott a nyugati határon hol kocsin, hol lóháton. A Vág-folyó mellett néhány száz lépésnyi távolságban látta a magyar őrszemeket. Óvárnál Pöltenberg szerette volna huszárai által megkergettetni az «octroyázó császárt», aki szerinte «hős szerepet akar játszani», de a császár kikerülte ezt a kalandot.

A császárnak e szemleútján voltak ugyan kellemetlen benyomásai, de általában meg volt elégedve a csapatok állapotával és szellemével. Tapasztalatai mindamelllett megerősítették abban a felfogásban, hogy a magyarok ellen orosz segítség nélkül nem boldogulhat.¹

Nehezére esett megnyugodni ebben a gondolatban, mely sértette uralkodói önérzetét. Bántódását csekély mértékben enyhítette az a tudat, hogy I. Miklós cár örömmel segíti azok ellen, akik szerinte istentelen dühvel merészlik támadni a legitim hatalmat.

A cár 1838-ban a csehországi münchengräzi kastélyban féltérde ereszkedve s kezét égnek emelve megesküdött Ferenc császárnak, hogy gyámoltalan fiát, ha egyszer bajba kerül, szóval és tettel gyámolítani fogja. Ferenc

¹ Ezekre nézve igen tanulságos Steier Lajos: *Az 1849-i trónfosztás előzményei és következményei* c. munkája 236 és 303-369. 11. továbbá J. K. Mayr: *Tagebuch Kempens.* 131-136. 11. Pápay István: *Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károlyról.* Budapest, 1928. 8-10. 11. Schnürer id. m. 115. 1. Kerchnave id. m. Weiden a császárnak. (Pozsony, 1849 május 5. Schwarzenberg Nachlass. Fasc. V. 280. B. Á. L.). Ponsonby jelentése 1849 május 31. (Correspondence st.). A belga jelentések Windischgrätz vétségeiről (id. h.), továbbá Vitzthum id. m. több helyen, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Május 7. 16. (B. Á. L.)

megáldotta térdeplő barátját. Herceg Windischgrätz tanúja volt e jelenetnek. Négy év múlva egy nagy orosz lovassági hadgyakorlaton a cár reá mutatva lovasainak félelmetesen nagy tömegére, Windischgrätzet emlékeztetni akarta Münchengrätzre, ezt mondván: «Tekintse e sereget az önök tartalékjának».¹ Windischgrätz tudta, hogy a cár szavait komolyan kell vennie. Általában Európában a liberálisok és konzervatívok félve, vagy remélve gondoltak Miklós cárra, mint a szent szövetség eszméinek elszánt bajnokára. Deák Ferenc már 1848 márciusában aggódott a várható orosz veszedelem miatt.²

Csányi László 1848 október elején úgy hallotta, hogy a dinasztia orosz segítséget fog kérni.³ A hír nem volt alaptalan, mert az osztrák udvar már az Olmützbe való menekülés előtt kérte a cár esetleges segítségét, amire a cártól kedvező válasz érkezett.⁴ Wessenberg és Stadion, a két nagy liberális azonban határozottan elleneztek az orosz segítség kérését,⁵ míg Kübeck és Grillparzer remélték a végső veszély esetén azt, amitől a liberálisok irtóztak. Ausztria határain túl IV. Frigyes Vilmos és Eanke is számbavették a nagy szomszéd szövetségét a forradalom megelőzése végett.⁶

A konzervatív és liberális táborok reményei és aggodalmi a forradalmi év izgalmi közben arról tanúskodnak, hogy ellenség és jóbarát egyaránt hitték, hogy a cár védeni vagy támadni fogja eszméiket. Nem hitték róla, hogy hatalmi vágyak ösztönözhetnék a háborús beavatkozásra. Ez a kétfelől kiinduló, de egyező felfogás megfelelt a valóságnak. Mint Bismarck, a nagy emberismerő, mondja, Miklós cár hajlandó volt az osztrák monarchiának oly szolgálatot tenni, aminőhöz hasonlóval nagy-

¹ Helfert: *Winter Feldzug*, II. 326. és P. cikke Windischgrätzről (*Budapesti Szemle*, 1899. XCVII. 376. 1.).

² Kónyi: *Deák Ferenc Beszédei*. II. kötet, II. kiadás. 206. 1.

³ Steier L.: *Görgey és Kossuth*. Genius kiadása. 89. 1.

⁴ Helfert: *Winterfeldzug*. II. 328. 1.

⁵ *Briefe von Wessenberg*. Leipzig, 1877. I. 19. 1.

⁶ Paul Müller: *Windischgrätz*. 219. 1.

hatalom souverainje még nem kötelezte le szomszédját az európai történetben. Miklós cár, folytatja Bismarck, a fiatal Ferenc Józsefet a konzervatív trias vezetésében utódjának vélte. Ezt a triast a forradalmakkal szemben szolidárisnak hitte s úgy gondolta, hogy Ferenc József annak megbízhatóbb vezére lesz, mint aminő az álmodozó IV. Frigyes Vilmos vagy az orosz trónörökös volna.¹

A cár már látta Ferenc Józsefet, amikor 1845 végén testvéreivel együtt bemutatták neki Bécsben. A kis hercegek kedvesek, írta a cár nejének, de az elsőszülött a legkedvesebb.² Bizonyára már ekkor remélte, hogy ez a tizenötéves fiú teljesíteni fogja egykor mindazt, amit egy erélyes osztrák császártól elvárt.

Ezért igen örült a december 2-i trónváltásnak és nem sokkal a hír vétele után gróf Buol-Schauenstein osztrák követ előtt kifejezte azt a reményét, hogy tavaszkor találkozni fog az ifjú császárral Varsóban.

«Nem vagyok arra hivatva», – mondotta Buolnak – «hogy vezetni próbáljam, vagy hogy reá erőltessem tanácsaimat, de mindenkor készen talál, valahányszor szüksége lesz reám».³

Ez az ajánlkozás mutatja, hogy a cár minden rejtett szándék nélkül védő szárnyait akarta kiterjeszteni az ifjú császár ostromolt trónjára. Európa jövőjére gondolt ekkor, de igen természetes, hogy nem ajánlkozik így, ha

¹ Bismarck: *Die gesammelte Werke*. Bd. 15. (*Erinnerungen und Gedanken*). 146. 1.

² Schieman: *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I.* Bd. IV. 377. 1.

³ Buol Schwarzenbergnek 1848 dec. 22. (Helfert: *Winterfeldzug*. Bd. II. 333.). Schieman id. m. 191. lapján a 3. jegyzetben ezt írja: «Dass Nikolai seine Hilfe den oesterreichern angeboten habe, wie Friedjung schreibt (*Oesterreich von 1848-1860*. Bd. I. pag. 216) ist ein Irrthum». Pedig a cár idézett szavai bizonyítják, hogy Friedjung nem tévedett. Különböen hg. Lie ven már 1848 novemberében közölte Windischgrätzcel, hogy a határszéleken táborozó orosz hadtesteket behívhatja az osztrák hadvezetőség, ha akarja. (L. Kerchnave id. m. 232. lapján Windischgrätz egy levelét.) V. ö. még Steier Lajos: *Haynau és Paskievics*. II. 306. 1.

nem hitte volna, hogy a konzervatív irány európai diadala a cári hatalmat is nagymértékben erősíti. Külügyminisztere, gróf Nesselrode egy bizalmas levélben írja 1849 januárjában, hogy az osztrák monarchia fenntartása életbevágó érdeke az orosz politikának.¹ Nesselrode bizonyára arra gondolt, hogy az osztrák monarchia szétbomlása megingatná az orosz uralmat a lengyel földön és tág kaput nyitna az Oroszország felé áramló demokratikus eszméknek. A miniszter a cár felfogását tolmácsolta bizalmas levelében s egyik sem számított visszonszolgálatra a felajánlott segítség fejében. A cár előtt főleg a Bismarck meghatározásában idézett ideális cél lebegett.²

Schwarzenberg is jól tudta, hogy az orosz cár valóban egy általános eszme szolgálatában ajánlja fel a segítséget, de mégis szerette volna, ha Ausztria a maga erejéből, úgy verheti le a magyar forradalmat, mint Radetzky a piemonti támadást. Mert az oroszsal való katonai együttműködésnek rossz hatását a német közvéleményre, a nyugati hatalmakra, az olasz harctérre vagy a kivívott novarai diadal (március 23) után a Piemonttal kezdett béketárgyalásra jól ismerte és kellően mérlegelte.

De a katonai helyzet egyre rosszabbodott Ausztriára nézve. Puchner Erdélyt már 1849 telén kénytelen volt orosz katonaság közreműködésével védelmezni. Ez nagyon bántotta Schwarzenberget. Nem tagadhatta, hogy Puch-

¹ Schiemann id. m. 108. 1.

² Friedjungnak tehát igaza volt, midőn Helfert után indulva a cár ideális motívumairól beszélt. (Id. m. I. 216. 1.) Csak az a különös s nem egészen érthető, amit Schwarzenbergről mond e kapcsolatban. Mintha ez a miniszter a császári ház női tagjai által törekedett volna a cár apai érzését ápolni Ferenc József iránt. Pedig a cár leveleiben nem nagy tisztelettel beszél a főhercegnékről. Sproxton (*Palmerston and the Hungarian Revolution*. Cambridge, 1919. 66-68. 1.) némileg korlátozni akarván Friedjung felfogását Miklós cár idealizmusáról, Blackwellre hivatkozva azt hiszi, hogy a cár a nagy pánszláv épülethez is hordott köveket, mikor felajánlotta Ferenc Józsefnek a segítséget. Pedig Miklós cár a pánszláv eszmének ártott, mikor az osztrák császárság területi épségéért síkra szállt.

nemek szüksége van az Oláhországban állomásozó oroszokra, de hivatalosan nem akarta elismerni, hogy az osztrák kormány kérte az orosz csapatokat. Hivatalos nyilatkozatokban hangoztatta, hogy bármennyire köszöni az orosz cár jóindulatát, Ausztria a maga erejével akar rendet csinálni háza táján. Nemcsak a diplomaták előtt beszélt így, még az osztrák tábornokok előtt sem akarta tiltakozó hangját mérsékelni. De szóbeli utasításai nem mindig egyeztek írott tiltakozásaival. És a növekedő bajok mindjobban késztették a színvallásra. 1849 március végén már bejelentette az udvarnak, hogy szeretné Erdélyt az orosz csapatok védelmére bízni. A cár ezt a tervet nem fogadta el katonai és diplomáciai okokra hivatkozva. Felajánlottam nekik a segítséget s ha idején elfogadják, a helyzet jobb volna, de most orosz vérrel kívánják lemosni hibáikat – mondotta a cár. A harag hamar elmúlt. Schwarzenberg, aki márciusi ajánlatáról a minisztertanácsot nem is értesítette, mert liberális kollégáival nem akart kellemetlen vitákba bocsátkozni, Weiden siralmas Pálfordulása után április 21-én bejelentette a minisztertanácsnak, hogy a cárt megkéri seregeinek Magyarországba küldésére. Akkor Bécs városát féltette Weiden Görgeytől, akiről nem tette fel, hogy Bécs helyett Budának fordul. Ferenc József minden tekintetben helyeselte miniszterelnöke politikáját, s a nagy fordulat előtt megizente neki gróf Grünne által, hogy ismeri a herceg érzelmeit s jól tudja, «hogy nem nyúlt volna ez eszközhöz, ha a magunk ereje elégséges volna». Schwarzenberg csak úgy féltette Bécset, mint Weiden s megsürgette a cári udvart azért a közreműködésért, melytől hónapokkal azelőtt oly büszkén elfordult. A cár rögtön megparancsolta Paskievicsnek, hogy vonuljon Magyarországba.

Ferenc József is írt a cárnak levelet május elsején s arra hivatkozott, hogy a magyar forradalom nemzetközi mozgalommá fejlődött, s így gyors segítséget kell kérnie attól, aki a monarchikus elvnek legszilárdabb támasza. Herceg Lobkovitz altábornagy vitte a levelet Szt. Péter-

várra, hová május 7-én érkezett. Másnap a cár igen kegyesen fogadta és hathatós segítséget ígért. ígéri ezt, úgymond, tiszta szándékkal, noha volna oka a bosszúra. Mert az osztrák kormány az 1830-i lengyel forradalom menekültjeit nem szolgáltatta ki Oroszországnak. Ezért a cár komolyan neheztelt. Megparancsolta Paskievicsnek, hogy addig át ne lépje az osztrák határt, amíg a lengyel emigránsokat ki nem utasítják Galiciából. De ezt a sérelmet, mondotta Lobkovitznak, most elfelejti. Rögtön választ írt Ferenc József levelére.

Merészlem mondani, írta neki, hogy kedves testvérem nem hiába számított arra a régi és őszinte barátságra, mely Őt I. Ferenchez és fiához fűzte. Csapatai már az osztrák kormány felszólítására oda készülnek vonulni, ahol a lengyeleket találják, az anarchia katonáit.

Az osztrák kormány nagyon türelmetlenül várta a cár nagylelkű ígérétenek beváltását, gróf Kaboga altábornagy, aki a katonai együttműködésre szükséges egység végett küldetett Varsóba, május 6-án könnyezve kérte az orosz hadvezetőséget, hogy siessenek megmenteni a veszélyben forgó Bécs városát.¹

Midőn már bizonyossá lett, hogy Miklós cár hadai kivonják az osztrák hadvezetőséget a hínárból, Weiden ajánlotta az udvarnak, hogy Ferenc József intézzen a magyarokhoz egy manifestumot, melyben bejelenti az orosz bevonulást és egyszersmind megnyugtató szép szavakkal a nemzetnek jobb részét. Weiden fogalmazásában a

¹ Az itt előadottakról I. Scerbatow Paskievicsről írt könyvének bő ismertetését (*Budapesti Szemle*, 1899. XCIX. k.), továbbá Kabinets Arch. (Secr. VII., VIII.) és az Intervention Russe c. gyűjteményt (B. Á. L.), a márciusi és áprilisi minisztertanácsai jegyzőkönyveket. (U. o.) Schiemann id. m., Jánossy Dénes jeles tanulmányát a Bécsi Klebelsberg-Intézet Évkönyve I. folyamában; Steier Lajos: *Haynau és PasJcievics*, továbbá *Az 1849-i trónfosztás* című gazdag tartalmú munkáit, Schütter: *Aus der Begierungszeit Franz Josephs*, Helfert: *Winterfeldzug*. III. 424-426. és II. 339. 1. és Gyalokay Jenő: *Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása 1849 január 31- március 28.* Bpest 1933. c. jeles munkáját.

császár ezt mondotta volna: «Mindig gyönyörűségem telt abban, ha nyelveteken beszélhettem veletek és mégis el akarják hitetni, hogy el akarom rabolni tőletek, amit Isten adott, az anyanyelvet és a nemzetiséget». Ez az élénk rokonszenv a magyar nyelv és nemzetiség iránt sok volt Schwarzenbergnek, más manifestumot íratott, mely a magyar nyelv és nemzetiség veszélyét szárazabb fordulattal tagadja.¹ Ferenc József elfogadta volna azt a fogalmazványt, ha Schwarzenberg elébe terjeszti. De vajon elfogadta volna-e Wessenberg tanácsát, aki az orosz bevonulás híreről azt írta, inkább egy engedménnyel többet adtam volna a magyaroknak, semhogy az oroszot behívjam.² Bölcs szavak, de Schwarzenberg bizonyára megvetéssel fogadta volna azokat. Az engedmények útja neki kicsinyesnek és nevetségesnek látszott a gyűlölet és erőszak politikájához képest, mely arra kényszerítette, hogy egy idegen hatalomtól oltalmat könyörögjön.

Ferenc Józsefnek meg kellett köszönnie a cár kegyét és siettetni is akarta az oroszok bevonulását, mert ha már nem is volt szó Bécs megmentéséről, a honvédség mennél gyorsabb letiprása az osztrák politika kívánatos követelményének látszott.

A császár május 21-én érkezett Varsóba Schwarzenberg, herceg Liechtenstein főudvarmester és Grünne kíséretében. A cár mindenképp mutatni akarta országvilágnak, hogy szövetségesét nagyrabecsüli és érte minden áldozatra kész. A lazienkai kastélyban saját lakosztályát engedte át neki, a tisztelgéseken kivont kardját lebocsátva vonult el előtte, mintha följebb valójának tisztelegne. A cárt fiatal vendége szinte megbabonázta. Már külseje

¹ Weiden így írt: «Es ist mir stets ein Vergnügen gewesen Eure Sprache zu sprechen und Ihr lässt euch verleiten zu glauben, dass ich Euch jenes rauben werde, was Euch Gott gegeben, Eure Sprache und Eure Nationalität». Schwarzenberg Nachlass Fase. IV. No. 229. Hogy ez irat Weiden fogalmazványa, az kiténik a Steier Lajos *Trónfosztás* 361. lapon olvasható közleményből.

² *Briefe von Wessenberg*. Bd. I. 44. 1.

is jól hatott reá. «Igen nagy és jól fejlett, – írta nejének – arca a nélkül, hogy szép volna, érdekes és megnyerő; sok nyugalom, bizonyos mélység és szigorúság látható vonásain. Minél többet látom és hallom, annál jobban csodálom értelmességét, alaposságát és felfogásának becsületességét; Ausztriának szerencséje, hogy Őt magának mondhatja». Máskor egész Európa reményének nevezte fiatal barátját.

Ferenc Józsefből hiányzott a cár romantikus fellengzése, de idősebb barátjának, mondhatni protektorának szíves jósága mégis meghatotta. A Lazienka kastély nagy erkélyén megcsókolta a cár kezét.

Tetszett neki az orosz katonaság szép felszerelése, a Varsóban uralkodó rend és külső csend nagyon jól esett forradalmi benyomásoktól háborgatott kedélyének. Midőn május 24-én visszaérkezett hazájába, elragadtatással emlegette anyja előtt a varsói napokat.¹

Most már bízott a katonai sikerben, nemcsak az orosz szövetség miatt, hanem azért is, mert seregei élére a hamar levítézlett Weiden helyébe május végén Haynaut nevezte ki.

Haynauról hallotta, hogy Radetzky iskolájában igen erélyes és sikerekre hivatkozó hadvezérré növekedett. Az új fővezér meghívására Ferenc József június 26-án indult a harctérre és már két nap múlva részt vehetett Győr városa visszafoglalásában. Haynau diadala könnyű volt a jóval gyengébb Poltenberggel szemben, akit a magyar

¹ Vitzthum id. m. 229. Schnürer id. m. 118. és Du Plat jelentése a Schiemann-kötet függelékében. A kézcsókot Hodinka Antal említi a *Haditörténeti Közlemények* XXXIX. évf. 130. 1. Jánossy Dénes a londoni Public Record Office anyagából idéz egy Du Plat jelentést, melyet Schiemann nem ismert. E jelentésben az angol konzul azt írja, hogy a cár inkább udvarias, semmint szíves volt vendége iránt (rather courtly than cordial). (Jánossy id. m. 328. 1.) A cár id. levele és Zsófia főhercegné naplója bizonyítják, hogy Du Plat tévedett. V. ö. még Metternich *Nachgelassene Papiere*, VIII. 53. 1. és Schütter id. m. 14. 1.

hadvezetőség magárahagyott s csak későn igyekezett megsegíteni.

A győri csatában Ferenc József kimutatta, hogy nem hősi szerepet akart játszani a harctéren. A már részben égő hídon át halálmegvető bátorsággal vezetett egy zászlóalj Győr városába, épp amikor a honvédek hátrálni kezdtek. Vitzthum, a dinasztiaért lelkesedő szász diplomata, költeményben ünnepelte a császár hősiességét. Miklós cár, akinek Ferenc József gróf Benckendorff orosz ezredes által jelentette Győr megvételét, a katonai Szt. György-rend negyedik osztályának keresztjét küldötte barátjának személyes vitézsége elismerésül. De egyszersmind könyörgött neki népei legszentebb érdekei nevében, hogy máskor ne kockáztassa életét. Ferenc József nagyon Örült Győr visszafoglalásának, Haynaunak maga aggatta nyakára a Mária Terézia-rend nagykeresztjét. Annak is örült, hogy a «rossz érzelmű» Győr lakosságának különböző osztályai búsulnak a változáson. Bizonyára helyeselte, hogy Haynau a derék győri csizmadiáktól kétezer csizmát követelt politikai viseletük büntetésül. Ferenc József a győri székesegyházban misét hallgatott, úgy látszik, nem a legnagyobb áhítattal, mert ráért megfigyelni a jó magyar papok arcán az alig rejthető kedvetlenséget. Azon is mulatott, hogy Győr városa néhány ezer forintnyi költségbe verte magát, mikor a nemzeti zászlók helyett a császári jelvényeket volt kénytelen kitűzni a tornyokra.

Schwarzenberg, aki szemtanúja volt ura viselkedésének Győrött, valószínűen együtt mulatott vele a győriek kárán és fájdmán, de a felségnek életét kockáztató bátorságával nem volt megelegedve. Győrről Bécsbe sietett s ott a július elseji minisztertanácsban elmondotta győri tapasztalatait. A minisztertanács erre írásbeli kérelmet terjesztett az uralkodó elé. Kifejtette ebben, hogy ő felsége jelenléte lelkesíti a hadsereget, előrehaladását nagyban segíti, s a lakosság is büszke arra, hogy a császárt látja a hadak élén. A közönség mégis nyugtalanodik, mert a császár személye a lázadók ellen vezetett hadjáratban nagyobb veszélyben forog, mint a külső

ellenség ellen vívott harcokban. A minisztertanács nagy felelőssége tudatában könyörög tehát ő felségének, hogy térjen vissza fővárosába. A fölterjesztést Ferenc József július 2-án már olvashatta s mégis résztvett aznap a Komárom körüli nagy ütközetben. Egy öreg tábornok évek múlva könnyekig meghatva beszélte el Vitztnak, hogy a császár az ácsi erdőben milyen hősiesen harcolt a nélkül, hogy ennek híre terjedt volna. Újságok nem beszéltek róla, amivel Ferenc József semmit sem törődött. Schönhaís szerint a császár vezetése alatt megjelent hadtest az osztrákok helyzetén nagyot lendített. Az bizonyos, hogy Ferenc József nagyon dicsérte a július 2-án harcoló császáriak vitézségét s örömmel emlegette, hogy a honvédség Ácsnál nagy veszteséget szenvedett, s hogy Görgey is megsebesült. Haynaunak az volt a szándéka a július 2-i csata előtt, hogy Komárom körül ostromzárt hagyva a fősereggel hamar Pest felé vonul.

Azonban a csata arról győzte meg, hogy ellensége Komárom körül nagy erőt bír kifejteni, ezért egyelőre a vár előtt maradt serege nagyobb részével.

Ferenc József bizonyára vele együtt akart ekkor a magyar fővárosba vonulni, de mivel a fővezér a továbbvonulást elhalasztotta, s mivel a minisztertanács előterjesztése is hatott reá, július 4-én Bábólnán, Pozsonyon át visszatért Bécsbe, meggyőződve arról, hogy az oroszok hadseregek nagy száma legyőzi majd a honvédeknek már gyengülő ellenállását az ő jelenléte nélkül is.¹

Biztosra vette a sikert, de nem minden aggodalom nélkül várta a végső fejleményt, mert a magyar hadjárat elhúzódása a téli évszakra az oroszok honvágyát veszedelmesen fokozta volna. A Piemonttal augusztus 6-án

¹ Steier Lajos: *Haynau és Paskievics*. I. 69, 73, 74, 107. II. k. 406. Grünne levele Schwarzenberghez, Bábolna, 1849 július 3. (Intervention Russe. B. Á. L.). Július 1. minisztertanács jegyzőkönyve (u. o.), Schnürer id. m. 119. 1. Schönhaís *Biografie des F. Z. M. I. Haynau*. Gratz, 1853. 66. 1., Mayr: *Kempens Tagebuch*. 143.1. Vitzthum id. m. 306. és 316., Heller: *Kaiser Franz Joseph I*. 48. 1.

kötött békéért Ferenc József bárósággal jutalmazta Bruckot, a békealku osztrák biztosát. Örömét tetézte Haynau temesvári diadalának és a gyászos segesvári ütközetnek híre, de amidőn augusztus 15-én az «isten» Ischlbe indult, hogy ott ünnepelje szülei és testvérei körében születése 19-ik évfordulóját, még nem tudta, hogy a magyar ellenállás le van törve. A születésnap ebéd már vége felé járt, midőn Müller Vince, a császár szárnysegéde, repeső örömmel adta át a sürgönyt, mely azt jelentette, hogy Görgey, az ellenségtől is nagyra-becsült magyar fővezér, letette a fegyvert körülbelül harmincezer főnyi serege élén.

Zajos örömkialtások hangzottak fel az ebédlőben s a császár egészségére másodszor is ürítettek poharakat. Zsófia főhercegné örömét csak az zavarta meg, hogy fia rögtön elhagyta Ischl-t és Bécsbe utazott, hol fogadnia kellett a cár fiát, aki átadta apja szerencsekívánatait Világos miatt.¹ Mikor a cár a Paskievicstől küldött jelentest olvasta, átölelte örömében a sürgöny átadóját és néhány pillanatig imádkozott.²

Bár tudta, hogy közeledik a vég, mégis meg volt lépve, mert attól tartott, hogy Görgey még egyideig küzdeni fog. Büszke volt arra, hogy Görgey az oroszoknak adta meg magát s meghatott örömét növelte az a tudat, hogy münchengrätzi esküje értelmében megvédelmezte Ferenc császár unokáját s megalázta az Isten kegyelmében gyökerező uralkodói hatalom ellenségeit.

Az ischli asztaltársaság felfogása az uralkodói hatalomról egyezett a cáréval, de öröme a cár romantikus felindulásához mérve, kissé nyárs polgáris volt.

¹ Schnürer id. m. 120-122. 11. és Reinoehl id. m. 132. I.

² Budapesti Szemle 1899. XCIX. k. Scerbatow könyvének ismertetése.

VII.

A véres megtorlás.

Az Ischlből Bécsbe visszatérő uralkodó minisztereivel a Világos után következő megtorlás módjairól tanácskozott. A minisztertanácsi üléseken már az orosz bevonulás előtt is sokszor volt arról szó, hogy mikép kellene büntetni a fölkelők nagy tömegét. Augusztus második felében határozni kellett. Hogy ez a határozat elszomorítóan kegyetlen volt, annak okát nem szabad főleg az uralkodó egyéniségében keresnünk, akinek nevében hozták a szörnyű ítéleteket. Gondolnunk kell először is arra a hangulatra, mely a konzervatív körökben kifejlődött a magyar szabadságharc ellen.

Hogy e harcoknak vezetői akasztófát érdemelnek, az szinte közhellyé lett azokban a körökben. 1848 április 19-én mondotta báró Vukasovitsné Vlasich Hermina, egy altábornagy özvegye, hogy ha Kossuthot akasztanák, ő is segítene a hóhérnak¹ Báró Spethné gróf Sickingen Crescence írja 1849 május 30-án Würzburgban: «Buda megvételének híre egészen beteggé tett, mennybéli Istenem, minő borzalmak! Valamennyi felkelőt szeretném az akasztófán látni. Az ember kijön a sodrából, vérszomjassá lesz. Meggyóntam, de nem bírok magammal».²

Ez a két báróné bizonyára az előkelő társasághoz tartozó nők nagy csoportjának volt a szószólója. A bosszút áhító férfiak kara számban és előkelőségben vetekedett a női karral. Ernő Ágost, az öreg hannoveri király 1849 május 24-én az ő honvédekhez pártolt huszárezredének új egyenruhájáról levelet írva Ferenc Józsefnek, kegyelmet kér a közlegények számára, akiket ezredesük Kiss Ernő csábított a rossz útra. «Reményilem, – írja a király –

¹ Weckbecker: *Von Maria Theresia zu Franz Joseph*. Berlin, 1929. 162. 1.

² *Hofdamen Briefe*. 169. 1.

hogy nemsokára felakasztják Kisst, mert golyót nem érdemel, csak kötelet».¹

Báró Jósika Samu írja Naplójába 1849 március 27-én: «Komáromban az őrség megadná magát, de van ott néhány gazfickó, akik mindvégig ellenállnak; ezek okvetlen akasztófára kerülnek».² Gróf Dessewffy Emil írja 1848-ban, hogy néhány hírlapíró, köztük Pálffy Albert, megérett az akasztófára. «Fel kell kutatni – úgymond – a lázadás valódi okozóit és ezeket egyszerűen fel kell akasztani».³

Jósika és Dessewffy tagjai voltak egy bizottságnak, mely gróf Apponyi György elnöklete alatt a kormány felszólítására véleményt terjesztett fel a magyarországi állapotokról. Az 1849 március 23-án kelt véleményben az előkelő magyar konzervatívok írnak: «Hogy a magyarországi forradalom ellen a jövőt biztosító szilárd gátat építsünk, okvetlenül szükséges az irgalmatlan szigorúság a forradalom okozói és legkiválóbb támogatói ellen».⁴

Hogy ez a könyörtelen szigorúság az akasztófát jelenti, az Jósika és Dessewffy idézett nyilatkozataiból eléggé kitűnik.

Mondhatjuk tehát, hogy azok, kiknek véleményére az udvar érzelmei hatottak s akiknek érzelme az udvarra is visszahatott, a magyar szabadságharc vezetőit a hóhérnak kívánták kiszolgáltatni.

Az udvar azonban ellenkező véleményeket is hallott. Gróf Zichy Ferenc, az orosz tábor mellé rendelt kormánybiztos, 1849 augusztus 20-án kérte a kormányt, hogy ő felsége szent személyében nyíljék meg a magyarországi kegyelem Ősforrása. De a szép kérelem hatását gyengítette az, hogy maga a levélíró kizárta Csányi Lászlót és Perényit a kegyelemből másokkal együtt, akiket nem nevez meg. Azok – úgymond – eljátszották életüket. Többet nyo-

¹ Kabinets Archiv (Secr.) Kart. 4. (B. Á. L.).

² *Naplója Oesterr. Bundschau*. XIX. 1909. 201. 1. (Kiadja Wertheimer Ede.)

³ *Történeti Szemle*, 1915. 551, 552. (Wertheimer kiadása.)

⁴ Steier Lajos: *Haynau és Paskievics*. II. 364. és Károlyi Árpád: *Gróf Batthyány L. Főbenjáró Pöre*. II. 242. 1.

mott az udvar előtt gróf Coronini altábornagy szava. Az uralkodó volt nevelőjét sokra becsülte. Coronini 1849 október 2-án szerencsét kívánt volt növendékének, hogy nevenapját a forradalmak legyőzése után ünnepeheti s egyszersmind hozzátette, hogy most, midőn erősek és mindenütt győztesek vagyunk, kéri tanítványát, hogy mindenfelé bocsánatra és felejtésre szánja el magát, amennyire lehetséges».¹

Ez az amennyire lehetséges záradék jelentékenyen csorbította volna a levél hatását még akkor is, ha nem oly időben érkezik az uralkodó kezébe, amikor már a végzetes szó ki volt mondva.

A cár és Paskievics intéseinek és kéréseinek is az volt a gyengesége, hogy az irgalmat s az igazságos szigort együtt ajánlották. Az udvarnak így könnyű volt az ajánlatból kiválasztani a szigort úgy, hogy az irgalom elvesztette súlyát. Csak Görgey kapott kegyelmet, mert a cárt még az is sértette, hogy nem hagyták Görgeyt az oroszok kezében. Lehetetlen volt őt még jobban ingerelni. És Görgey fegyverletételét a kormány sokféle okból nagy erkölcsi s anyagi nyereségnek tekintette. Azzal semmit sem törődött, hogy a Görgeynek adott kegyelem után égbekiáltó jogtalanság volt a veszthelyre küldeni azokat, akik Görgey tekintélye vagy parancsa után igazodtak. Orosz részről csupán gróf Nesselrode külügyminiszter ajánlotta a császári udvarnak a vizsgálat nélküli teljes amnesztiát.²

De a cár és Paskievics is szerették volna, ha az osztrák kormány az ő kegyelmi ajánlataikat a teljes amnesztia értelmében fogja fel. Paskievics azt mondotta az aradi napok után, hogy az osztrák kormány nem végeztette

¹ Steier L.: *Haynau és Paskievics*. II. 372. Coronini írja: «und nun man stark und vollkommen Sieger ist, bitte ich allenthalben zu verzeihen und, zu vergessen soviel es möglich ist». (Kab. Archiv Secreta. I. B. Á. L.).

² *Buol* jelentése Varsó, 1849. augusztus 31. (Intervention Russe. B. Á. L.)

volna ki a honvédtiszteket, ha a császári udvarban erélyes orosz katonák és diplomataik tolmácsolják a cár kívánságait. Gróf Berg tábornok és. gróf Medem orosz követ nem voltak elég erélyesek.¹

Gróf Buol, az oroszországi osztrák követ és a bécsi udvar is félremagyarázták a cár irgalmasságát. Csak a protektori szerep folytatását látták abban. Életünket meg akarják védeni, – írja Buol – mert védőfalul akarnak felhasználni a forradalmak ellen, de rosszul esik nekik, hogy mi velük szemben független nagyhatalom akarunk maradni.²

Ezek szerint a nagyhatalmi függetlenség az akasztások korlátlan szabadságában volna méltóan kifejezve. Elfogadni a szomszéd nagyhatalom katonai segítségét, mikor bajba jut az állam, nem megalázó, de elfogadni emberséges, jó tanácsát, bármilyen motívumokból származik is, ez már megalázó. Ilyen logikával kormányozták akkor a monarchiát.

Ha az orosz szövetséges jó tanácsa elől elzárkózott az udvar, annál kevesebb reménye lehetett Palmerstonnak arra, hogy szavára hallgasson a szerencséjében elbizakodott győző. Schwarzenberg gyűlölte és lenézte Palmerstont. A forradalmak pártfogójának, sőt titkos előidézőjének tekintette. Nem bírta megérteni, hogy Palmerston a Habsburgok monarchiájának jövőjét is félti, midőn a magyar ügyben mérsékletre és emberséges módszerekre kéri az osztrák kormányt. Augusztus 1-én megírta Ponsonbynak, a vén torynak, aki Bécsben inkább Schwarzenberg eszméit, semmint az angol érdekeket védelmezte, hogy Ausztria épsége Angliának nagy érdeke, de Magyarország lenyűgözése Ausztriának ártalmas. A gyöngeség forrása s nem az erő alapja az olyan terület, melyet folyton meg kell szállani. Kímélni kellene a magyar érzést s egyszersemind szorosra kapcsolni a régi köteléket Ausztria és Magyarország közt. Az angol kormány, ha

¹ *Budapesti Szemle*, XOIX. k. 265. 1.

² Heller: *Fürst Schwarzenberg* 73. I.

Ausztria kívánná, szíves örömmel fogna hozzá a felek kibékítéséhez.

Mikor azután Palmerston látta, hogy Schwarzenbergék az angol közvéleményt felháborító kegyetlenségekben lelik kedvüket, egy Ponsonbyhoz írt magánlevélben öntötte ki keserűségét. «Az osztrákok – írta Palmerston – a legnagyobb vadállatok azok közül, akik valaha a művelt emberek nevét bitorolták; kegyetlenkedésük Galíciában, Olaszországban, Magyarországon és Erdélyben csupán az afrikai és haitii négerék eljárásához hasonlítható. Ausztria kormányzói (államférfiaknak nem nevezhetők) odáig vitték, hogy császáruk különböző területein csak addig uralkodik, ameddig a három szomszédos hatalom megengedi. Olaszországban csak addig úr, ameddig Franciaország akarja. Magyar és lengyel területen csak addig úr, ameddig Oroszország akarja. Német tartományainak birtoka olyan eszméken és érzéseken fordul meg, amelyeket Ausztria miniszterei nehezen kapcsolhatnak egybe s ellenük is nehezen védekezhetnek».

Valóban azoknak, akik még ma is hajlandók Schwarzenberg államférfiúi éleslátását a Palmerstoné fölé helyezni, nagyon ajánlható e többször idézett magánlevélnek figyelmes elolvasása.

A francia külügyminiszter, Tocqueville, a nagy író, augusztus 22-én kelt diplomáciai jegyzékében figyelmeztette Ausztriát, hogy a nemes és bátor magyar nép hőseivel ne bánjon úgy, mintha bűnös árulók volnának.¹

Károlyi Árpád, aki Batthyány Lajos főbenjáró pőréről írt hatalmas munkájában először tette közzé Tocqueville-nek szép utasítását, azt hiszi, hogy az orosz, angol és francia felszólalások ideig-óráig hatottak Schwarzenberg kedélyére. De – mint ő is kifejti – csak ideig-

¹ Palmerston augusztus 1-én kelt utasításait a Public Record Office-ben olvashattam, tartalmukat s Palmerston magánlevelét közli a világháborúban fiatalon elvérzett Sproxton: *Palmerston and the Hungarian Revolution*. Cambridge, 1919. c. könyvében 106-113. 11. A francia jegyzéket 1. Károlyi Árpád: *Gróf Batthyány főbenjáró pöre*. I. 547-8.

óraig. Leginkább Haynau és Schwarzenberg egyéniségében rejlenek az okok, melyek Ferenc Józsefet arra bírták, hogy a kegyelemre intő fejtegetéseket mellőzve, a szenvedélyesen felháborodott konzervatívok ízlése szerint döntsön.

Haynau Olaszországban a bresciai hiéna melléknevét vívta ki és büszke volt bresciai viselkedésére. De nem áll az, hogy Ferenc József őt kegyetlensége miatt hívta a magyar harctérre. A katonai körök Haynau hadvezéri tehetségét nagyrabecsülték s ezért őt a császár eleinte adlatusnak nevezte ki Weiden mellé. Coronini is ajánlotta Haynaut, arra figyelmeztetve a császárt, hogy Haynau nem való adlatusnak, neki önálló hatáskört kellene adni.¹

Ezt a megállapítást alighanem Haynau is érezte Weldennel, úgyhogy Weiden egészségi állapotára hivatkozva lemondott és a császár, mikor a táborszernaggyá előléptetett Haynaut kinevezte főparancsnoknak, kifejezte azt a reményét, hogy az új fővezér Magyarországon diadalmaskodni fog, úgy mint Olaszországban.²

A császár reményében nem csalódott. Haynau valóban gyorsabb mozgású és szerencsésebb hadvezér volt, mint Windischgrätz és Weiden. De ezek gyöngébb seregek élén állottak s nem támaszkodhattak a számban és felszerelésben hatalmas orosz hadseregre. Noha szerencsés hadvezér volt, nem bírta kiküzdeni a köztiszteletet.

Ludwigh János írja 1849 január 24-én Kossuthnak: «Haynau olyan ember, ki kegyetlenkedésben gyönyört talál. Maguk az osztrákok tébolyodott bolondnak tartották».³ Horváth Mihály a *Függetlenségi harc történetében* részletesen kifejti, hogy Haynau jellemének fővonása a szeszélyes eszelősség.⁴ Most már egy osztrák történetíró is, Redlich József, félőrültnek nevezi.⁵

¹ Coronini levele 1849 május 15. (Kab. Arch. Seer. I. Bécsi Áll. Levéltár.)

² Minist. Rats Akten 1674/1849. (B. Á. L.)

³ Steier Lajos: *Haynau és Paskievics*. I. 130. 1.

⁴ II-ik kiadás, III-ik kötet. 481. 1.

⁵ Károlyi hivatkozik reá id. munka 540. 1. Ugyanitt Károlyi kitérően jellemzi Haynaut.

Mikor Temesvárt szolgált 1847-ben, előjárója, Pittl altábornagy, így minősítette: «Haynau 61 éves, de hetvenesnek látszik, beteges. Alaposan ismeri a katonai szolgálatot, de dicsőségét keresi a szabályok kihegyezésében azért, hogy olyan embereket, akik neki nem tetszenek, bevádolhasson. Ezeket kiszámított nagy gyűlölettel gyötri. A katonai tudományokban igen járatos, de a katonai tisztességet majdnem sértő fősvénység is jellemzi. Erkölcsi tulajdonságai miatt mindenki szeretné, ha eltávolítanák, mert senki sem szeret vele érintkezni a szolgálatban. A legjobb volna talán nyugalomba helyezni».¹

Szóval Haynau alattomosan kegyetlen, összeférhetetlen és szennyesen kapzsi volt. Nagyzási hóbortja, hiúsága és durvasága növekedtek, amióta az olasz és magyar harctéren rangban emelkedett. Radetzkyt imádta, de az egyenrangú, vagy alatta szolgáló tábornokokat lenézte és sértette. Hol oktanul kegyetlen, hol épp oly váratlanul és érthetetlenül nagylelkű volt.

Idegességében néha maga is félt az örüléstől. Láttuk, hogy Weldent is ideges lehangoltságában vérszomjas indulat szállta meg.

Haynau nagyon ideges volt Világos után, és sajátos, hogy ugyanabban az indulatban keresett ellenszert, mint Weiden, csakhogy jóval nagyobb úr lévén hajdani főnökénél, az ellenszert is nagyobb mértékben fogadta szervezetébe.

Már augusztus 24-én nagy vérfürdőt akart rendezni. Idegei csillapítása végett rögtön fel akarta akasztatni, vagy agyonlövetni a kezébe került honvédtábornokok és tisztek nagy számát.

A tisztek egyrészt az oroszok mentették meg, a többit az augusztus 25-én Aradra érkezett gróf Grünne, aki Haynaunak átadta Schwarzenbergnek augusztus 20-án kelt levelét, mely egy minisztertanácsi határozatra hivatkozva megállapítja, hogy kiket és mikép kell büntetni.

¹ *Levéltári Közlemények.* I. évf. szerk. Csánki Dezső. 194.1. Lukinich Imre közleménye.)

A levél végül kijelenti, hogy ő felsége parancsára Haynau köteles a halálos ítéleteket végrehajtásuk előtt ő felsége elé terjeszteni.¹

Ha Grünne 40 órával később érkezik Aradra, az elfogott tisztek nagy csoportját már nem találta volna életben.

A császári parancs felkorbácsolta Haynau idegeit. Lehetséges-e, – így tépelődött – hogy ő, aki lángeszével egy királyságot mentett meg a császárnak, aki megérdemelné a tábornagyi rangot s hozzá még egymillió kétszázezer forintnyi ajándékot, ne rendelkezessék szabadon néhány *hitvány* lázadó életével? Hiszen ő el akarja taposni végleg a forradalmi szellemet; ha mindent reá-bíznak, Magyarországon száz évig sem lesz új forradalom. Ezek a gondolatok addig háborgatták, amíg ki nem csikart egy újabb rendeletet. Az augusztus 29-én Haynauhoz küldött császári parancs megállapítva, hogy kik állítassanak haditörvényszék elé, így folytatja: «Azokról a személyekről, akiken a halálos ítélet *végrehajtatott*, esetről-estetre terjessze fel hozzám jelentését». A parancs másolatát a főhadsegéd! iroda szeptember 10-én adta ki. Haynau ezt a gyászos sikert Schwarzenberg közvetítésének és Schmerling igazságügyminiszter meghunyászkodásának köszönhette.²

Most azután Haynau lett az élet és halál ura Magyarországon, a legfőbb bíró, akinek ítélete ellen nincs felebezés.

Kisebb jelentőségű foglyokon már a szeptember 10-én kiadott rendelet előtt is kitöltötte bosszúját, de a vér-

¹ Schwarzenberg rendeletének másolata az augusztus 16-i minisztertanácsi jegyzőkönyv mellett (B. Á. L.), továbbá Haynau augusztus 24 és 25-i levelei. Steier Lajos: *Haynau és Paskievics*.

² A rendelet Ministerrats Acten 3293/1849 (B. Á. L.) Haynau tépelődésére nézve 1. leveleit Steier Lajosnál id. h., továbbá Kempen *Naplójának* néhány Haynaura vonatkozó feljegyzését. Hogy miként eszközölte ki Haynau az augusztus 20-iki parancs megváltoztatását, azt Károlyi Árpád fejtette ki, élénk világot vetve sokáig homályban maradt eseményekre

bosszú nagy ünnepét Latour halálának első évfordulójára halasztotta. Akkor kellett Batthyánynak s a tizenhárom hősnek vértanúságot szenvedniök. Katonai írók azzal védik Haynaut, hogy szabályszerűen cselekedett, egyszerűen végrehajtva azt, amit a katonai törvények parancsoltak, s hogy forradalmi időben nehéz az önuralom s hogy könnyű a nyugodtabb korban elítélni azokat, akikre a kötelességérzet szigorú parancsolt.¹

Igen, de az államférfiúi feladat nem merül ki a katonai szabályok aggodalmas végrehajtásában. A haragos indulatok szabadjára eresztése nem feladata és dicsősége az igazi államférfiúnak. Az engesztelés, a kibékítés sokkal emberibb és sokkal célszerűbb eszközei a forradalmak megelőzésének, semmint a tömeges kivégzések. Ezt Schwarzenbergék megtanulhatták volna az orosz, angol és francia előterjesztésekből, de még magától Bachtól is. Bach október 6-ika után közvetlenül, noha maga is alig menthette meg életét a nagy forradalom napján, azt mondotta néjének, hogy a forradalmi szenvedélytől sugallt bűnöket nem úgy kell megítélni, mint az alacsony önző közönséges bűnöket.²

Ezt az elvet Bach bizonyára nem felejtette el 1849 nyarán sem, de hallgatott és alkalmazkodott a minisztertanácsai üléseken, noha némely megjegyzéséből kivehető, hogy lelkismerete néha nyugtalankodott.

Voltak a forradalom idején dinasztikus érzésű s Ausztriáért lelkesedő férfiak, akik elítélték a vérengzést a mozgalmak leveretése után. Wessenberg azt írja, hogy a sok magyarországi kivégzés még a bécsieknek sem tetszett. «Végre is az ember ember marad s érzését sérti az, ha tévelygéseket úgy büntetnek, mintha közönséges bűnök volnának».³

Humelauer udvari tanácsos egy nem sokkal a forradalom után készült Emlékiratban kifejti, hogy a minisztérium

¹ Heller és Schönhals érvei.

² Friedjung id. m. I. 97. 1.

³ *Briefe Wessenbergs an Isfordning-Kostnitz*. Leipzig, 1877. I. 81. 1.

a március 4-i alkotmány által megszegte a *pragmatica sancti*ót, amely biztosította az uralkodóház jogát a magyar koronára. Ezáltal a magyarok kötelezettsége Ausztria és az uralkodóház iránt kétségessé vált. A magyarok csak a *pragmatica sanctio* alapján voltak lázadóknak nevezhetők. A *pragmatica sanctio* mellőzése után nem alattvalóról és fejedelemről, hanem győztesről és legyőzöttről lehetett csak szó. A győzelem után mégis a kormány úgy járt el Aradon, mintha a *pragmatica sancti*ót sohasem bántotta volna. Ez menthetetlen játék a joggal és igazsággal.¹

Humelauer egészen úgy okoskodik, mint Széchenyi, mikor a *jus armorum* és a *jus haereditatis* összezavarásával vádolja Schwarzenbergéket.

Ha Wessenberg a miniszterelnök 1849-ben, Haynau bizonyára nem kapott volna korlátlan hatalmat az akasztásra.

Csak elvakult, gonosz szenvedély adhatott ily hatalmat egy beteglelkű eszelős kezébe. Haynau az volt a szokása, hogy ebédelve írta alá a halálos ítéleteket. Ilyenkor az elítélt végső vonaglásának elképzelése alighanem ingerelte mértéktelen étvágyát.²

Az aradi vésztörvényszék auditora ítélete indokolásában figyelmeztette a mindenható tábornagyt, hogy a vádlottak a fegyverletétel által sok kártól és vérontástól kímélték meg az államot. Ez ugyan nem változtat a halálos ítéleten, hiszen megtagadták a zászlót, melyre felesküdték, de mint kegyelmezésre alkalmas körülmény figyelembe vehető. Továbbá a vésztörvényszék kegyelmet indítványozott Dessewffynek és Lázárnak, mert osztrák tábornoknak adták meg magukat, azután Schweidelnek, aki a schwechati csata után már nem vett részt a harcokban és Pöltenbergnek, aki jól bánt az osztrák foglyokkal és most igazi bűnbánatot mutatott.

¹ Schütter: *Versäumte Gelegenheiten*. Wien, Leipzig, 1920. 180. I.

² Weckbecker id. m. 177. 1.

Haynau a kegyelmet ajánló körülményekre nem akart figyelni, csak Dessewffyt és Lázárt kegyelmezte az agyonlő vetésre.

Ez a módja a kegyelemnek akkor nem volt ritkaság. Haynau és tábornokai sokszor kegyelmeztek golyóra bitófára ítéltet, mivel hóhért nem bírtak hamarjában előteremteni. Haynau a nyakán sebtől vérző Batthyányt is ki akarta szolgáltatni a hóhérnak és nagyon haragudott Kempenre, aki a sebesültet golyóra kegyelmezte.

Akad a hóhérnak elég munkája október 6-ika után is, de október 24-én reggel 8 órakor úgynevezett nagy kivégzés ment végbe az Újépület mögött. Először Csernus Manó, a hajdani kamarai hivatalnok, ki Debrecenben pénzügyi osztálytanácsosságot vállalt, lépett a bitófa elé. Vidáman köszönt egy ismerősének, majd amikor a kötél majdnem a nyakán volt, a csodálatosan tiszta kék ég felé nézve, így búcsúzott, az *élettől*: Isten veled, te szép világ! Azután következett Perényi Zsigmond, a debreceni felsőház 66 éves alelnöke, aki aláírta a függetlenségi nyilatkozatot. Nyugodt méltósággal ment a halálba. Utolsónak a 31 éves Szacsvay Imrét végezték ki, a függetlenségi nyilatkozat másik aláíróját. A kivégzés egy szemtanúja, Le Monier, írta a pesti városkapitánynak, hogy a katonatisztek már nagyon megelégték a sok kivégzést. Az auditorok görnyednek a sok halálos ítélet súlya alatt s nem egy tiszt kérdi, vajon meddig akarják még folytatni az ilyen ítélkezést? Pesten csend van, de a hangulat komor. Azonban az utolsó hónapok benyomásai olyanok, hogy rokonszenv a kormány iránt huszonöt év múlva sem ébredhet újra.¹

A kormányt is bántotta már a vérengzésnek külföldi visszhangja. A minisztertanács október 26-i ülésén Bach megemberelte magát és indítványozta a kivégzések megszüntetését. Erre Schwarzenberg kijelentette, hogy öfel-

¹ Schwarzenberg Nachlass 399. Fasc. VIII. és 243. Fasc. IV. (B. Á. L.)

sége épp ma küldött parancsokat Haynaunak és Erdélybe Wohlgemuthnak, eltiltva a további halálbüntetéseket. Bach rögtön értesítette báró Geringert, a Haynau mellé rendelt polgári kormányzót, hogy őfelsége eltiltotta a további halálbüntetéseket.

Haynau rendkívül fel volt indulva, mikor Bach levelét látta Geringernél.

Ő – úgymond – már értesítette a hadbírákat, hogy nem fog több ítéletet aláírni. És most háta megett adnak ki ilyen parancsot! Most Ő kegyelmes bírónak szeretne feltűnni, hálát és tiszteletet akart aratni, s íme, a kormányrendelete őt hazugnaktünteti föl, mert most mindenki azt fogja hinni, hogy a felség parancsára cselekedett s az irgalmasság hírét hazugul bitorolja. Schwarzenberg nagynehezen többféle körmőfont okoskodással csillapította az irgalmasság hírére vágyódó Haynaut.¹

De hiába vette fel a nagy bíró az irgalmasság köpenyegét, a lóláb nemsokára kilátszott alóla. 1849 október végén fogadkozott, hogy áhítozza a halálos ítéletek megszűnését s ezt elrendelte maga szántából, még mielőtt erre parancsot kapott. De már 1850 február 8-án újra aláírt egy halálos ítéletet.

Hauk Lajost, aki császári hadnagy volt azelőtt s azután forradalmi újságíró lett Bécsben, majd Bem táborában alezredesi rangot kapott, az aradi haditörvényszék halálra ítélte 1850 január 31-én és Haynau megerősítette az ítéletet február 8-án. Értesítette erről Schwarzenberget, akit a tudósítás kínosan érintett. Emlékeztette Haynaut az októbervégi parancsra és elmondotta neki, hogy Európa-szerte s itthon is zúgolódnak a kivégzések ellen, ő azzal csillapította a felháborodást, hogy ezentúl senkit sem ítélnék halálra Magyarországon politikai okból. Ha még nem késő, változtassa Haynau az ítéletet húszévi várfogságra, ennek a büntetésnek végét a már ötvenegy

¹ Október 26-i minisztertanácsi jegyzőkönyv és mellékletei. (B. Á. L.)

éves gonosztevő ügysem éri meg. De már késő volt, vagy Haynau késett a kegyelmet Aradra küldeni. Elég az, hogy Haukot kivégezték 1850 február 18-án.¹

Lehet, hogy nem ő volt az egyetlen áldozata Haynau vérszomjának az októbertvégi császári parancs ellenére is. De Schwarzenberg elnézte Haynaunak a császári parancs megszegését. A tekintély tiszteletén alapuló állami rendnek kérlelhetetlen védelmezője megbocsátotta Haynaunak az engedetlenséget, ha egy emberi élet kioltása forgott szóban. Neki a vérengzés csak olyan szenvedélye volt, mint Haynaunak, vagy Weldennek és társainak. Csak annyiban különbözött tőlük, hogy az utóbbiak a vérontást izgatott idegeik csillapítása végett kívánták, míg Ő úgylátszik az élet örömeiben kifáradt idegeit akarta ugyanez eszközzel új erőlyre ingerelni.

Az arckép, melyet Széchenyi festett *Blickjében* a «halvány vampyr»-nak nevezett hercegről, nem esik igen messze a valóságtól. Széchenyi már jól látta, amit ma osztrák történetírók, mint Friedjung és Redlich József is e ismernek, hogy Schwarzenbergre esik a felelőség legnagyobb terhe az 1849-i vérengzésekért. Nélküle Haynau nem kapott volna bírói teljhatalmat. Egyetértett Haynauval abban, hogy az irgalom a forradalom legyőzött hősei iránt semmi más, mint gyöngeség. Régebben el volt terjedve róla, hogy amikor a kegyelmet dicsérték előtte, azt felelte: «A kegyelem jó, de előbb egy kicsit akasztunk.» Védelmezői most azt állítják, hogy Schwarzenberg ezt sohasem mondta. Lehet, hogy így nem mondta. De hasonló tartalmú nyilatkozatai egészen hiteles formában maradtak reánk. 1849 július 26-án mondotta Kempennek, hogy a legnagyobb szigorúság szükséges a forradalmi érzületűek ellen; még sok fejnek kell lehullania, mint a mákfejeknek, mikor az ember végigszáguld rajtuk.²

¹ A Haukra vonatkozó iratok Schwarzenberg Nachlass, Fasc. III. (B. Á. L.)

² J. K. Mayr: *Tagebuch Kempens*. 146. 1.

«A mostani körülmények közt – írja 1849 november 8-án – nem szabad visszariadnunk egy vérfürdőtől».¹

Ilyenek voltak az ő orvosságai a kornak szerinte beteg eszméi ellen. Fejek hullása, vérfürdő készítése.

A fiatal uralkodót, aki őt szerette és tisztelte, folyvást arra figyelmeztette, hogy a forradalmak leveretése után is él az emberek lelkében a forradalom. Ezen csak a miazmák terjesztőinek kivégzése segít. Az uralkodó fogékony volt ily tanítások iránt, mert korai tapasztalatai őt is a forradalom meg nem alkuvó gyűlöletére ösztönözték. Sajátságos, hogy trónraléptének napján megkegyelmezett egy tízévi sáncmunkára ítélt rabnak. Elengedett büntetéséből három évet és négy hónapot. Schmerling indítványára 1849-ben néhány gyilkosnak, pénzhamisítónak, sőt egy felségsértőnek is elengedte vagy enyhítette büntetését.²

Volt tehát hajlama az irgalomra, de csak a közönséges bűnösök iránt. Mihelyt hadserege becsületének, fegyelmének s állama nyugalmanak megzavarása került szóba, Isten kegyelméből reá ruházott hatalmának megtorlását szent kötelességének hitte. A politikai bűnök elrettentő büntetésével, úgy vélte, tartozik alattvalóinak is, akik szenvedtek e bűnök miatt.

A szigort ajánlotta tábornokainak és vezető hivatalnokainak. Nem volt oly csekély zavar országában s kivált fővárosában, melyről ne kért volna rögtöni jelentést s amelynek elfojtását ne hitte volna sürgős feladatnak.

Ez nem volt idegesség, mert bátran és nyugodtan szállt szembe békében vagy háborúban a veszéllyel, de az uralkodói tekintély legkisebb sérelmét is nehezen tűrte. Schwarzenberg büszkén hirdette, hogy az ő fejedelme olyan úr, akiben nincs semmi érzelgősség.³

Anyjától elégszer hallotta, hogy a demokraták, a

¹ Schütter: *Aus der Rigierungszeit Franz Josephs.* I. 10. 1. (Jegyzet.)

² Ministerrat Akten 2566/1848., 2655, 2854/1849 .,3535/1849. (B. Á. L.)

³ Schütter: *Aus der Regierungszeit.* 11. 1.

parlamentari hősök s a fölkelők arcképei az akasztófát juttatják az ember eszébe.¹

Ferenc Józsefnek így könnyű volt azoknak a conservatív köröknek felfogásához csatlakoznia, akik alig várták, hogy a magyar szabadságharc vezetői a hóhér kezére jussanak.

«Hiba volna – mondja Fugger hercegné, aki jól ismerte Ferenc Józsefet – a császár kék szemében csupán a szelídség és meleg érzés kifejezését keresnünk, volt abban valami az acél kék színéből is».²

Schwarzenberg ez acélos vonásokat igyekezett élesíteni ura és – mondhatjuk – növendéke lelkében. A nevelésnek ez a módja végzete volt a dinasztianak s a régi, nagy monarchiának.

Az aradi ítéletek, a pesti Újépület rémségei, a hóhérok és börtönőrök szünni nem akaró foglalkoztatása a magyarság lelkére oly mélyen hatottak, hogy abban évtizedek engesztelő munkája sem bírta helyreállítani a bizalom és szeretet gyöngédségét a trón iránt. És azok a szörnyűségek világszerte a felületes tömeg előtt az emberi méltóság, a keresztény értelemben vett szabadság ádáz ellenségeinek tüntették fel a Habsburgokat, ami sorsukra nem csekély mértékben hatott.

¹ Reinoehl id. m. 139. 1. május 20-i följegyzés. Itt csak a frankfurti parlament tagjai vannak említve, de a többiek hozzácsatolása természetes.

² Fürstin Nora Fugger: *Im Glänze der Kaiserzeit*. Wien (É. n.) 102. 1.

NÉVMUTATÓ.

- Aczél Mari, dajka 24.
Albert szász király 29.
Albrecht főherceg 26, 28, 32.
Gr. Apponyi György 26, 105.
Arneht Alfred 7.
Arthaber gyáros 30.
D'Aspre tábornok 38.
Axente oláh vezér 60.
Bach miniszter 48, 63-65, 67, 71,
76, 77, 80, 90, 112, 114, 115.
Gr. Batthyány Lajos 59, 83, 105,
108, 112, 114.
Bálint oláh vezér 60.
Beckmann színész 88, 89.
Beer Adolf író 62, 88.
Gr. Behtold altábornagy 59.
Bellaágh Aladár író 24-26.
Bem tábornok 84, 115.
Gr. Benckendorff orosz ezredes
101.
Gr. Berg orosz tábornok 91, 107.
Berzeviczy Albert 51,53, 56,76, 88.
Bettelheim, író 74.
Bibi, író 49.
Bielke, orvos 7.
Bismarck 94-96.
Blackwell angol ágens 96.
Gr. Bombelles Henrik 13, 14, 34-
37.
Br. Brück miniszter 75,76,84-86,
102.
Gr. Buol-Schauenstein miniszter
95,
106, 107.
Gr, Clam-Martinitz tábornok
14,15.
Clary hercegné (Ficquelmont
leánya) 39.
Gr. Coronini-Cronberg Sándor tá-
bornok 14, 16, 106, 109.
Cromwell 23.
Csánki Dezső 110.
Csányi László 94, 105.
Csernovics Péter királyi biztos 58.
Csernus Manó vértanú 114.
Dahlmann 29, 30.
Deák Ferenc 39, 57, 75, 94.
Dessewffy Aristid honvédtábornok
113, 114.
Gr. Dessewffy Emil 57, 105.
Doblhoff miniszter 47.
Döbrentei Gábor 24.
Duncker, író 38.
Du Plat varsói angol konzul 100
Eckhart Ferenc 46.
Eisenmann Louis, író 44.
Ernö főherceg (Miksa király fia)
15.
Ernö Ágost, hannoveri király 104.
Ernst Ottó, író 19, 22, 24, 37.
Fejes, udvari tanácsos 19.
Ferdinánd főherceg (tiroli) 15.
II. Ferdinánd 9, 14, 15.
V. Ferdinánd 6, 14, 20, 27, 33, 41,
43, 45-47, 49, 52, 61, 62, 67,
69, 70, 74.
I. Ferenc császár és király 5, 10,
12, 15, 20, 49, 74, 93, 98, 103.
Ferenc József 8-118, majd min-
den lapon.
Ferenc Károly főherceg 5, 6, 7,
9, 11, 12, 14, 30-33, 38, 42,
43, 47, 49, 52.
Festetich 25.

- Gr. Ficquelmont miniszter 39, 40.
 Dr. Alfred Fischl, író 79.
 Frank , író 32.
 Dr. Franz] Móric, kamarai titkár 20, 21.
 Dr. Frick tanár 16.
 Friedjung 9, 13, 14, 33, 45, 75, 95, 96, 112., 116
 Frigyes főherceg, Albrecht öccse 26.
 IV. Frigyes Vilmos 94, 95.
 herceg Fugger Nóra, író 118.
 br. Geringer polgári kormányzó 115.
 Goerres 9, 10.
 Goethe 88, 89.
 Görgey Arthur 86, 87, 94, 97, 102, 103, 106.
 Grillparzer 6, 43, 94.
 Gr. Grünne főhadsegéd 89, 97, 99, 102, 110, 111.
 Gumplovicz, író 78.
 Gyalokay Jenő 98.
 György szász királyi herceg 88.
 Habsburgok 14-16, 26, 31, 46, 107, 118.
 Harlebus (Kotzebue Wirwarjában) 23.
 Gr. Hartig miniszter 20, 35.
 Hauck Lajos honvédalezredes 115, 116.
 Hauslab ezredes 16, 22.
 Havlicsek cseh publicista 80.
 Haynau 95, 98, 100-103, 105, 106, 109-116.
 Hegel 18.
 Dr. Hein, képviselő Kremsierben 78
 Helfert 19, 22, 34, 36-39, 43, 45, 46, 48,49, 51,54,56, 60,66-68, 71, 73, 75, 80, 81, 83-85, 89, 94-96, 98.
 Heller Eduard, író 44, 54, 71, 88, 102, 107, 112.
 Hodinka Antal 100.
 Hodza, tót vezér 84.
 Hofbauer Szt. Kelemen 18.
 Dr. Hoffer tanár 17.
 Homeros 7.
 Horatius 18.
 Horváth Mihály 9, 53, 109.
 Hugelmann író 31, 33, 78, 79.
 Hugo Victor 23.
 Humelauer udvari tanácsos 46, 56, 57, 69, 71, 112, 113.
 Húrban tót vezér 84.
 Gr. Huyn őrnagy 78.
 Hübner Alexander miniszter 12, 14, 45, 48, 49, 54-57, 64, 65, 67, 71, 77.
 Isfording von Kostnitz 49, 112.
 István nádor 26, 39.
 Jacobs Frigyes, író 8, 19.
 Jancsó Benedek 59.
 Jancu, oláh vezér 60.
 János főherceg 29, 30, 47.
 Jánossy Dénes 98, 100.
 Jellachich tábornok 50, 53, 60, 66.
 Báró Jósika Samu 55, 81, 82, 105.
 II. József 15, 49.
 Gr. Kaboga altábornagy 98.
 Karolina (badeni) Zsófia anyja 8.
 Karolina, I. Ferenc neje 5.
 IV. Károly király 93.
 Károly Albert, piemonti király 38.
 Károlyi Árpád 12, 59, 105, 108, 109, 111.
 Kempen tábornok 63, 93, 102,111, 114, 116.
 Kerchnave író 84, 88, 93, 95.
 Kisfaludy Sándor 25.
 Kiss Ernő honvédtábornok 104,105.
 Kiss Pál (Nemeskéri) 25, 27.
 Klopstock 17.
 Kobell Luise, író 8.
 Gr. Kolowrat miniszter 35.
 Kónyi Manó 57, 94.
 Kossuth Lajos 24. 26, 31, 32, 52, 53, 80, 85, 94, 104, 109.
 Kotzebue 23.
 báró Krauss pénzügyminiszter 67, 76, 77.
 Kriehuber festő 66.
 Báró Kulmer miniszter 76, 82.
 Kübeck 6, 7, 9, 49, 62, 67, 72, 74, 85, 88, 94.
 Kühn Joachim, író 62, 74.

- Lajos főherceg 10, 24.
 XVI. Lajos 47.
 Lajos Fülöp 71.
 Gr. Lamberg 64.
 Báró Latour, hadügyminiszter 48, 112.
 Lázár Vilmos, honvédtábornok 113, 114.
 Le Monier, rendőri hivatalnok 114.
 Gr. Lerchenfeld, bajor követ Bécsben 72.
 Herceg Lichtenstein főudvarmester 62, 99.
 Lieven, orosz herceg 95.
 Lind Jenny énekesnő 22, 23.
 Herczeg Lobkovitz altábornagy 97.
 Lorenz Ottokár 9, 10.
 Loserth, író 62.
 Löschner hadnagy, tanár 16.
 Ludwigh János, 1849-ben magyar kormánybiztos 109.
 Lukinich Imre 110.
 Gr. Luxemburg bajor követ, Bécsben 92.
 Margutti, szárnysegéd 19.
 Marschall Gottfried, püspök 9.
 Mayr Joseph, Carl író 63, 88, 93, 102, 116.
 Mária főhercegnő, II. Ferdinánd anyja 15.
 Mária Anna, V. Ferdinánd neje 45-48, 50, 62, 67, 69.
 Mária Lujza 14.
 Mária Terézia 15.
 Márki Sándor 23.
 Gr. Medem, orosz követ Bécsben 107.
 Meixner, színész 88.
 Mertens tábornok 86, 87.
 Metternich 7, 10; 11, 13, 14, 19-21, 23, 29, 31, 39, 45, 46, 56-59, 62, 71, 72, 100.
 Metternichné Zichy Melánia 23.
 Mihály nagyherceg 54.
 I. Miklós cár 6, 93-96, 98, 101.
 Miksa József bajor király 5, 7, 10, 15.
 Gr. Mitrovszky, cseh kormányzó 1848-ban 44.
 Moering, író 14, 17, 24.
 Müller Paul, író 34, 35, 62, 68, 82, 88, 94.
 Müller Vince, szárnysegéd 103.
 Gr. Nesselrode, orosz külügyminiszter 81, 96, 106.
 Nobili altábornagy 86, 87.
 Gr. Nostitz, cseh gubernium küldöttje 43-45.
 Van Ostade 23.
 Palacky, cseh történetíró 78.
 Palmerston 96, 107, 108.
 Paskievits 95, 97, 98, 102, 103, 105, 106, 109, 111.
 Pálffy Albert, író 105.
 Gr. Pálffy Móric 66.
 Pápay István, író 93.
 Báró Perényi Zsigmond, vértanú 105, 114.
 Petőcz György, pozsonyi alispán 92.
 von der Pforten bajor miniszter 72
 Pilgram, államtanácsos 19, 20.
 Pillersdorf miniszter 39-42, 44, 47.
 Pinkas, cseh képviselő
 Kremsierben 79.
 Báró Piret tábornok 59.
 Pittl altábornagy 110.
 VII. Pius 8.
 Ponsonby, angol követ Bécsben 93, 107, 108.
 Pottornyay András (pottornyai és csáthi) ezredes 38.
 Pöltenberg tábornok 93, 100, 113.
 Puchner tábornok 96.
 Putz joghallgató 31.
 Radetzky tábornagy 35-38, 42, 43, 55, 66, 70, 73, 85, 96, 100, 110.
 Rajaesics pátriárka 60.
 Ranke 94.
 Rauscher bíbornok 14, 18, 19.
 Gr. Rechberg miniszter 57.
 Redlich József, író 9, 10, 11, 15, 49, 54, 55, 69, 73, 78, 80, 109, 116.

- Redlich Oswald, író 74.
 Redwitz Maria Freiin von, író 5, 7, 24.
 Reinoehl Fritz, író 12, 36, 40, 48, 53, 77, 103, 118.
 Dr. Rieger, a cseh Gubernium küldöttje 43-45.
 Rudolf, magyar király 15.
 Rudolf trónörökös 12.
 Scerbatow orosz író 98, 103.
 Schiemaim, író 95, 96, 98, 100.
 Schiller Frigyes 18, 88.
 Schütter, író 7, 10, 28, 34, 35, 43, 46, 56, 63, 69, 71, 98, 113, 117.
 Schmerling igazságügyminiszter 111, 117.
 Schmidt Adolf, író 14.
 Schmidt badeni udvari pap 8.
 Schnürer, író 19, 26, 36-38, 40-43, 54, 73, 89, 91, 93, 100-103.
 Schönhals altábornagy 35, 37, 38, 43, 102, 112.
 Herceg Schwarzenberg miniszterelnök 48-50, 54-57, 59, 63, 67-73, 75, 77, 80-86, 90-93, 95-97, 99, 101, 102, 110-118.
 Schweidel, honvédtábornok 113.
 Seneca 18.
 Shakespeare 89.
 Solvens Henrik belga ügyvivő 7.
 Bárá Spethné gr. Sickingen Cre-scence 104.
 Springer Anton 30, 80.
 Sproxton író 96, 108.
 Srbik 7, 9, 10, 13, 14, 21, 30, 31, 46.
 Gr. Stadion, miniszter 55, 59, 67, 73, 76, 77, 80, 94.
 Steier Lajos 93-95, 98, 99, 102, 105, 106, 109, 111.
 Steinitz Eduard, író 16.
 Stern Alfred 9.
 Sternberg, író 62.
 Strohbach, képviselő 64.
 Bárá Sturmfelder Lujza, író 12, 13, 19, 49.
 Stur tót vezér 84.
 Gr. Sullivan, belga követ 21, 28, 47, 53, 73, 81, 83, 85, 89, 91.
 Szacs vay Imre vértanú 114.
 Szekfü Gyula 59.
 Szeremlei Samu, író 53.
 Gróf Széchenyi István 25, 113, 116.
 Gróf Széchenyi Lajos 23.
 Gróf Szécsen Antal 55.
 Szögyény-Marich László 26, 83.
 Thaies IS.
 Thiersch Frigyes, író 5, 7, 8.
 Thiersch Henrik, író 5.
 Tim József 58-60.
 Gr. Thun Antal (Mária Terézia kora) 15.
 Gr. Thun Leó miniszter 44, 45.
 Gr. Thurn, tábornok 43.
 Thürheim L., író 7.
 Tocqueville, író 108.
 Toldy Ferenc 26.
 Tschupplik K., író 12, 16.
 Vauvenargues 17.
 II. Vilmos császár 19.
 Virgilius 7, 18.
 Gr. Vitzthum von Eckstädt 11, 53, 63-65, 75, 85, 91, 93, 100-102.
 Bárá Vukasovitsné Vlasich Hermina 104.
 Wallenstein 87.
 Weckbecker, író 104, 113.
 Weiden tábornok 63, 86, 90, 92, 93, 97-100, 109, 110, 116.
 Wertheimer Ede 34, 36, 37, 82, 105.
 Wessenberg miniszter 7, 13, 14, 47-49, 55, 94, 99, 112, 113.
 Herceg Windischgrätz Alfred 33, 34, 44-46, 48-50, 66-69, 71-73, 81-89, 92-95, 109.
 Wohl gemuth tábornok 115.
 Wolfgruber író 19.
 Zehentbauer író 35.
 Gr. Zichy Ferenc, kormánybiztos 105.
 Zsófia főhercegnő 5, 7-9, 11-15, 18, 19, 23, 28, 29, 35-37, 42, 44, 45, 47, 49, 53, 65, 89, 100, 103.
 Zuboly (Szentivánéji álom) 89.